

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	15.02.2019
Received / Makale Geliş	13.11.2018	Published / Yayınlanma	16.02.2019

KUR'AN'A GÖRE DEĞERLER HİYERARŞİSİNİN İMKÂNI¹ **POSSIBILITY OF HIERARCHY OF VALUES ACCORDING TO QUR'AN**

Dr. Yaşar ATILA

MEB, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Bölümü, Kayseri / TÜRKİYE,
ORCID: 0000-0001-8121-9132

ÖZET

İnsan değerleri olan bir varlıktır. Varlığı değerleriyle anlam kazanır. Değer ifade eden iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin, tatlı-acı, faydalı-zararlı kavramları hayatın her alanı ile ilgili olarak kullanılır. Varlıkların ve değerlerin bir hiyerarşisi vardır. Bu hiyerarşi farklı değerler arasında olduğu gibi, değer kendi içerisinde de olabilir. “İyi, daha iyi, en iyi, muhteşem” olumlu bir değer sıralaması olduğu halde; “kötü, daha kötü, en kötü, berbat” da olumsuz bir değer derecelendirmesidir.

Kur'an-ı Kerim bir değer kitabıdır. İnsana yaşadığı hayatı mutlu ve anlamlı kılacak değerleri öğretir. Kur'an'ın bir değerler sistemi ve bu sistem içerisinde değerlerin bir derecelendirmesi/hiyerarşisi vardır. Bazı insanlar ve yapılan bazı işler, diğer bazılardan daha üstün ve daha değerlidir. Ayetlerde “ism-i tafdil” kalıplarıyla gelen ve “en üstün” ve “en aşağı” vasfına sahip olan kişi ve değerlerden sıkça bahsedilmesi ve bazı amellerin diğerlerinden derecelerle üstün kılındığının belirtilmesi sebebiyle Kur'an'ın değerlerinin bir hiyerarşisinin olduğu görülmektedir. Bu makalemizde Kur'an'ın değerler hiyerarşisinin imkânını ve genel olarak olumlu değerleri arasındaki hiyerarşiyi ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Değer, Hiyerarşi, Salih Amel

ABSTRACT

Human is a being that has values. His existence is meaningful with his values. The concepts of values such as good-evil, right-wrong, beautiful-ugly, profit-loss, sweet-bitter, useful-harmful are used in relation with all areas of life. There is a hierarchy of living things and values. This hierarchy is not only among the different types of living things but also has a ranking in its own structure as well. While ranking values as “good, better, the best or excellent” is a positive hierarchy; it is a negative hierarchy to rank values as “bad, worse, the worst or terrible.”

Qur'an is a book of value. It teaches the values that will make a human being's life delighted and meaningful. Qur'an has a values system. This system of values in a rating / hierarchy has. Some people and some actions (practices) are superior to and more valuable than the others. In the verses of Qur'an, people and values, compared with "ism-i tafdil" structures and that have the qualifications classified as "the best" and "the worst", are frequently mentioned and some actions from the others are made superior. In this article, we provide the hierarchy of the values of the Qur'an and to put forward the hierarchy between the generally positive values.

Keywords: Qur'an, Value, Hierarchy, Good action

1. GİRİŞ

İnsan bir değer varlığıdır ve değerler insanın olduğu her yerde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İnsan öyle bir varlıktır ki neyle ve kimle bir ilişki kursa, onu kendisiyle ilgili bir dünyaya yerleştirmekte ve onu bir değer varlığına dönüştürmektedir. Değer algısı olmayan hiçbir insan yoktur. İyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin, haklı-haksız vb. birer değer ifadesidir ve ilgi alanımızda olan hemen her şey için kullanılabilir.

İnsan, yaşadığı hayatı ve dünyayı bir takım değerler ve ölçüler içerisinde anlamlandırmakta ve yaşamaktadır. Bu değerler ve ölçülerin yatay bir çeşitlenmesi olduğu gibi, dikey bir hiyerarşisi de bulunmaktadır. Varlıklar ve değerler hiyerarşik bir sistem içerisinde de ele alınabilmektedir. Hiyerarşi en alt ve en üst basamaklar arasında bulunan çeşitli derecelerden oluşmaktadır.

¹ Bu makale “Kur'an'ın “En”leri -Varlık ve Değer Hiyerarşisi Üzerine Bir Araştırma-” Kayseri-2018 adlı doktora tezinden kısmen yararlanılarak üretilmiştir.

Değerler standart ve tekdüze değildir. Hem farklı değerler arasında hem de değerlerin kendi içerisinde bir hiyerarşisi (mertebelendirmesi) vardır. Buna göre her değerlendirme üzerinden ister istemez farklı dereceler doğmuştur. Örneğin, herhangi bir varlık veya olayla ilgili olarak kullandığımız “hoş, zarif, latif, güzel, çok güzel, en güzel, harika, muhteşem” gibi ifadeler estetik değerlerin kendi içerisindeki dereceleridir. İnsanoğlu dün de bugün de hayatını düzenlerken hiyerarşiye teşne olan ehem-mühim veya öncelik-sonralık algısı içerisinde hareket etmektedir.

Kur’ân bir değerler kitabıdır ve onun kendisine has bir değerler sistemi vardır. Kur’an’ın bizzat kendisi bir değer olduğu gibi o aynı zamanda insana ve hayata değer katan, bizim değerimizi bize öğreten, insanın değerini korumasının, değerini arttırmasının ve kaybetmesinin nasıl gerçekleşeceğini de gösteren bir kitaptır. “Değer” kelimesi nasıl “değmek” mastarından türemiş bir isim ise ve dokunmayı, erişmeyi, ilgiyi, seçmeyi, beğenmeyi, kıymet ve önem vermeyi ifade ediyorsa; Kur’ân’ın değerleri de kendisini okuyup-anlayana dokunmakta, kendisine inanana değer katmakta ve onun değerlerine sahip çıkanların dünya ve ahiretteki itibarını yükseltmektedir.

Kur’an’ın bütün değerlerinin derecesi hep aynı değildir. Onların da kendi içerisinde ehem-mühim; amaç-araç veya daha öncelikli ve önemli denilebilecek çeşitleri bulunmaktadır. Bu durumu göz önünde bulundurarak biz bu makalemizde Kur’an’ın değerlerinin önem ve öncelik sıralamasının imkânını araştırmak ve olumlu değerlerinden en önemli olarak gördüklerimizin hiyerarşik bir derecelendirmesini yapmak istiyoruz.

2. DEĞERLER VE ÖZELLİKLERİ

“Değer” kelimesi günlük dilde “değmek” mastarından türetilmiş bir isimdir. Değmek mastarı; isabet etme, ulaşma, dokunma, erişme, beğenilme, seçilme; bir kıymette olmak, karşılık olmak, gibi anlamlarda kullanılmaktadır.² Fiilden türetilmiş bir isim olan “değer” kavramı sözlüklerde; bedel, kıymet, fiyat, karşılık, liyakat, iktidar;³ bir şey için biçilen kıymet, bir şeyin değdiği karşılık, bir şeyin sahip olduğu yüksek vasıf, üstün nitelik, kıymet hükmü gibi anlamlara gelmektedir.⁴ “Değer” kelimesi çift yönlü ve tarafsız bir kelime olmakla birlikte daha çok olumlu anlamda kullanılmıştır. Sözlüklerde verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, bir isim ve sıfat olarak “değer” kelimesi; bir varlığın, insan veya eşyanın önemini, kıymetini, vasfını, karşılığını, şeref, itibar ve haysiyetini, ehliyet, liyakat, üstün özellik ve kabiliyetini ifade etmektedir.

Terim olarak ise “değer”, birçok şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Değer; bir şeyin önemini belirtmeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık ve kıymet anlamında olup; “bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel birikimlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünüdür.”⁵ Değer; öznenin olana, olguya yüklediği bir niteliktir. Bir mal, hizmet ya da işe izafe edilen görelî anlam ve önemdir.⁶ Değer; arzu edilen şey olup olaylarla ilgili insan tavrıdır. Buna göre değer, olgular ve nesnelere hakkında ihtiyaç ve ideallere göre verilen yargıyı ifade etmektedir.⁷ İnsan için önem taşıyan, geçerli ve istenir olan her şey bir değer taşır. Değerler çağlara veya toplumlara göre sabitlik ve değişkenlik gösterebilir; bireylere ve şartlara göre de değişebilir. Bu yüzden susuzken ki bir bardak suyun değeri ile susmamışken ki suyun değeri aynı değildir.⁸

Değer sözcüğü günümüzde dinde, eğitimde, felsefede, ahlakta, hukukta, iktisatta ve hayatın her alanında kendisine başvurulmuş çok geniş bir kavramdır. Yine bugün değerlerin kendisi bir bilim haline gelmiştir ve bu bilime *aksiyoloji*⁹ adı verilmektedir. Değerler, kısmen değinildiği gibi, kişinin belli obje ve aktivitelere atfettikleri kullanışlılık ve önem olarak da tanımlanmaktadır. Öyleyse değer insanların ilgi

² TDK, *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara, 2011, s. 612; Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Gerçek Hayat Dergisi, İstanbul, 2001, s. 294.

³ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet, 1317, s. 613; TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 607; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 292.

⁴ *Meydan Larousse*, “Değer”, Meydan Yay. İstanbul-1980, III, s. 445; TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 607 (DİA, İslam Ansiklopedisinde *değer* maddesinin olmadığını gördük. Burada bunun bir eksiklik olduğunu belirtmek isteriz).

⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 607.

⁶ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay. İstanbul, 2000, s. 75; Kılhoğlu, İsmail, “Değer”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Basın Yayın, İstanbul, 1990, C.1, s. 305-310.

⁷ Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ankara, 1996, s. 82.

⁸ Timuçin, Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, BDS Yay. İstanbul, 1994, s. 60.

⁹ Aksiyoloji: Değer kuramı, kıymet nazariyesi. Değerlerin öz ve niteliklerini inceleyen, değerler arasında bir sıra düzeni bulan felsefi öğretiler. Değer öğretisinde değerler birbirlerine göre üst ya da alt sırada yer alırlar. (Bkz. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 55; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 33; Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, s. 60; Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis, Yay. Ankara, 2003, s. 23; TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 608).

ve tutumlarıyla doğrudan ilişkilidir.¹⁰ Bütün bu tariflerden sonra diyebiliriz ki değer; bir özne (Tanrı veya insan) ekseninde, olay, olgu, eylem veya söylemlerle ilgili olarak ortaya konulan anlam ve önem belirleme ölçüsüdür.

Sonuç olarak her insan bireyi ve toplumu ile doğrudan irtibatlı olduğu görülen değer kavramı, insan hayatının her alanında, onun şeyler ile kurduğu ilişkiyi anlamlandıran ve onları insan için istenir veya istenmez kılan, anlam ve önem belirleme ölçütlerinin bütünüdür ifade etmektedir.

Değerlerin özelliklerine dair birçok söz söylenmiştir. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Değerler daima çift yönlüdür. Doğruluk gibi yalan da bir değerdir. Fakat yalan olumsuz değerdir. “Her şey zıttı ile kaimdir” ilkesi gereğince değerlerin de zıtları vardır. Güzel için çirkin, âdil için zalim, iyi için kötü zıt bir değerdir. Diğer bütün değerler için de bu böyledir.¹¹ Bir başka ifade ile her değer çift kutupludur. Tek kutuplu değer olmaz. Bu değerlidir dediğimizde, onun karşısı değersizdir. Biz değerleri, olumlu ve olumsuz diyerek, hakikate ait çift hükümlerle ifade ediyoruz. İyinin karşısında kötü vardır, kârın karşısında zarar, güzelin karşısında ise çirkin; değerlerin çift kutupluluğu mutlaklıdır.¹²

Değerler, insan iradesine bağlı olarak olumlu veya olumsuz yönü ile seçilebilmekte ve değerlerin değeri duruma göre değişebilmektedir. Değerler aşağı veya yukarı gidebilen ahlaki ve ilerleyici bir vasfa sahiptir. Öyle olmasaydı o da tıpkı bir üçgen gibi değişmez bir şey olurdu. O zaman da değerdeki her türlü aşağı yukarı ayrımı, derecelendirme ve yetkinlik imkânsız olurdu. “Akledilir alanda daha yetkin bir üçgenden bahsedilemez ama değer alanında her zaman daha yetkin, daha mükemmel bir eserden, bir hareketten bahsedilebilir. Hâsılı değer alanı her türlü rekabeti (yarışı) kabul eder.”¹³

Değeri ortaya çıkaran, insanın ona olan ilgisidir. Değerle ilgili en kötü taraf ise değer çabalarına karşı ilgisizliktir. İlgisizlik değerler için kötülükten daha kötüdür. Kötülük olumsuz değer olarak olumlu değeri harekete geçirdiği halde, ilgisizlik her şeyin olduğu gibi değer de afyonudur. Değeri zamanla yok eder.¹⁴ Değerlerin yok olması toplumlarında çökmesine sebep olur. “Değerleri yıpratıp onların gelişimini engelleyen bir hayat tarzı ise toplumların manevi çöküşüne zemin hazırlar.”¹⁵ denilmiştir.

Değerler hakkında verdiğimiz bu bilgilere ilave olarak onların tasnifi üzerinde de durmak gerekir. Ancak fazla ayrıntıya girmeksizin Kur’an’ın değerler hiyerarşisiyle irtibatlı olarak, bize lazım olacak olan tasnife göre değerler; “hiyerarşileri” ve “birbirleriyle ilişkileri” bakımından ele alınmıştır. Buna göre değerler; “Amaç ve Araç Değerler” olarak ikiye ayrılmıştır. “Amaç Değerler”; birçok değer kendisine yöneldiği yüksek değerler olup, genellikle insan hayatındaki soyut hedefleri kapsamaktadır; idealler, inançlar, dürüstlük, dostluk, sadakat, saygı, sevgi gibi değerleri ifade etmektedir. “Araç Değerler” ise insanı hayattaki hedefine götüren yollar; amaç değere ulaştıran araçlar olarak görülüp¹⁶; fayda, ilgi, çıkar ve her türlü maddi değeri, güç ve iktidar güdülerini, ün ve şan arzularını kapsamaktadır.¹⁷

Değer tasnifleri içerisinde Kur’an’ın değerleri yatay düzlemde “olumlu ve olumsuz değerler”; dikey (hiyerarşik) düzlemde ise “amaç ve araç değerler” olarak sınıflandırılabilir. Bu iki sınıflandırma üzerinden Kur’an’ın değerler hiyerarşisi ortaya konulabilir.

3. DEĞER HİYERARŞİSİ

Değerler her zaman standart ve tekdüze değildir. Özne için şeylere dair önem ve öncelik sıralaması, değerler arasında bir sıralama meydana getirmektedir. Bu durumda varlıklar ve değerler arasında bir hiyerarşi olduğu gibi her değer kendi içerisinde de bir hiyerarşinin (mertebelendirme) bulunduğu söylenmiştir. Nesne ile ilgili her değerlendirme sürecinden ister istemez dereceler doğmaktadır. Örneğin, hoş, zarif, güzel, çok güzel, en güzel, harika, alıyyü’l a’la estetik değerler dereceleri olarak görülmekte; iyi, çok iyi, en iyi, kahraman, ulvi vb. de ahlak alanının dereceleri olmaktadır.¹⁸ Değerlerin önem ve önceliklerine göre sıralanmasına değer hiyerarşisi denilmektedir.

¹⁰ Yılmaz, Ali, *Psikolojik Değerlendirmenin Temelleri*, Etüd Yay. Samsun, 1999, s. 232.

¹¹ Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlak*, Ülken Yay. İstanbul, 2001, s. 156.

¹² Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ülken Yay. İstanbul, 2001, s. 223.

¹³ Ülken, *Ahlak*, s. 153.

¹⁴ Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 386

¹⁵ Tarhan, Nevzat, *Değerler Psikolojisi ve İnsan, Güzel İnsan Modeli*, Timaş Yay. İstanbul, 2016, s. 60.

¹⁶ Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 21; Tuğral, Süleyman, *Kur’an’da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2008, s. 53-54.

¹⁷ Kılhoğlu, “Değer”, s. 306.

¹⁸ Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 217.

Makalemizin temel kavramlarından birisi olan “hiyerarşi” Fransızcadan dilimize girmiş bir kelime olup, sözlükte; aşama sırası, rütbe veya makam sırası, derece düzeni, silsile-i meratip, mevkilerin, rütbelerin, yetkilerin önem sırası, üst alt düzeni, olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ Bu bilgilerden hareketle hiyerarşiyi değerlerin çift kutupluluğunu da göz önünde bulundurarak: “Dikey alanda en üstten en alta kadar bir değerlerin önem ve öncelik durumuna göre, kendi içindeki veya farklı değerler arasındaki derecelendirme basamaklarıdır.” diye tarif edebiliriz. Hiyerarşinin bu basamakları yukarı doğru çıkıyorsa “derece” kavramı ile aşağı doğru iniyor ise “dereke” kavramı ile ifade edilmiştir. Yani varlık ve değerleri önem ve önceliğine göre mertebelenendirme sisteminin adı “hiyerarşi”, mertebelenendirmenin içerisindeki yukarı veya aşağıya doğru giden basamakların her birine ise “derece” ve “dereke” denilmektedir.

Bu tanımlamada geçen “derece” kavramı sözlüklerde; bir süreç içerisindeki durumlardan her biri, basamak, merdiven,²⁰ aşama, rütbe, mertebe, miktar,²¹ paye, yücelik, şeref, ölçü,²² artmakta veya eksilmekte olan şeyin aştığı durumlardan her biri, ulaşılan nokta, ısı ölçen alet²³ gibi anlamlara gelmektedir. Bir terim olarak ise *derece*; İslâm'da çeşitli dünyevî ve uhrevî mertebeleri, müsbet ilimlerde de bazı ölçüm birimlerini ifade eden terimdir. Arapça bir kelime olan *derece*, "herhangi bir mertebeler düzenindeki ileri ve yukarı doğru giden menzilelerin her biri veya yüksek olanı" anlamına gelir. Çoğulu *derecât* ve *derec'tir*. Bu genel anlam çerçevesinde bir merdivenin her bir basamağına *derece* denildiği gibi, bir binanın katları için de ‘*derec'ül-binâ*’ tabiri kullanılır.²⁴ Aşağıya inen ve yukarıya çıkan basamakların, çıkış yönü için *derece* kavramı kullanılırken, iniş yönü için bugün kullandığımız Türkçede yaygın kullanılsa da “dereke” kavramı kullanılır. *Dereke*; aşağı *derece*, en aşağı kat veya basamak, derecenin sıfırdan aşağı olanına denir.²⁵ “Cennetin dereceleri”, “cehennemin ise derekeleri” vardır.²⁶ el-Ezheri: “Derece, birbirini üzerine çıkan tabaka ve makamlardır. Dereke ise derecenin zıttıdır. Ahiret yurdunun en aşağı derekesi, cehennemin en alt tabakasıdır. Yani azabın en şiddetli olduğu yerdir.”²⁷ diye tarif etmiştir.

Kur’an’ın değer hiyerarşisini anlamak ve tespit etmek için bilmemiz gereken kavramlardan birisi de “ism-i tafdil”dir. “İsm-i Tafdil”; aynı özelliğe sahip iki şeyi mukayeseli olarak gösteren ve fiilden türeyen bir sıfattır. Bu iki şeyden biri diğerinden daha fazla ve üstün özelliktedir.²⁸ İsmi tafdiller Türkçe’ye “daha, en, pek, çok” şeklinde tercüme edilirler. Örneğin: “*eş-Şemsu ekberu mine'l kamer.*” (Güneş aydan daha büyüktür.) “*Allahu ekber.*” (Allah en büyüktür.) Cümlelerindeki “*ekber*” kelimesi ism-i tafdil kalıbındadır. Yine diğer bir örnek olarak birçok ayette ve Tin Sûresinin, “*Lekat halekne'l insane fi ahseni takvim*” ayetinde geçen “*ahsen*” (*en güzel*) kelimesi de ism-i tafdil kalıbında gelmiştir.²⁹ Kur’an’da ism-i tafdil kalıbı ile gelerek bir değer hiyerarşisinden bahsetmemize sebep olabilecek birçok ayet bulunmaktadır.³⁰

4. GENEL OLARAK DEĞERLER HİYERARŞİSİ

Kavramsal çerçeveye ilgili verilen bu bilgilerden sonra öncelikle geçmişte genel değer hiyerarşisi ile ilgili olarak ne söylenmiş bunun üzerinde durmak istiyoruz. Felsefe tarihinde değere dayalı varlık hiyerarşisi önemli bir yere sahiptir. Değere dayalı varlık hiyerarşisi, Platon’da (m.ö.347) ve özellikle Aziz Augustinus’ta (m.s.430) var olan ve ayrıca birçok filozofta da rastladığımız; varlıkları asli ve temel değerlerine göre dereceleyen, düzenleyen; en üstte iyi ideası veya Tanrı, en altta ise şekilsiz maddenin

¹⁹ TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 1106; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 571; *Meydan Larousse*, “Hiyerarşi”, C. 5, s. 919.

²⁰ Ragıb el-İsfehani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Darü'l-Marife, Beyrut, 2010, s. 174; İbn Manzur, Cemalüddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arabi'l-Muhit fi'l-Lüga*, Darü Lisani'l-Arap, Beyrut, 1970, s. 962; er-Razi, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir, *Muhtaru's-Sihah*, Darü'l-İrşad, Suriye, Humus, 1989, s. 164.

²¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 634; Doğan, Ahmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ankara, 2011, s. 208; Develioğlu, Ferit, *Osmanlı Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970, s. 208.

²² Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, s. 605; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay. Ankara, 2014, s. 123.

²³ *Meydan Larousse*, C.3, s. 571; TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 634.

²⁴ Aydın, Cengiz, “Derece”, *DİA*, İstanbul, 1994, C. 9, s. 169.

²⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 634; Develioğlu, *Osmanlı Türkçe*, s. 208; Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, s. 605; Doğan, Ahmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 208; *Meydan Larousse*, “Dereke”, C. 3, s. 572.

²⁶ Ragıb, *el-Müfredat*, s. 174-175; er-Razi, Muhammed, *Muhtaru's-Sihah*, s. 165.

²⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, s. 972; Ragıb, *el-Müfredat*, s. 175.

²⁸ Cürçânî, Muhammed Seyyid eş-Şerif, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, Darü'l-Fadileh, Kahire, ts., s. 25; Mevlani, Muhammed b. Abdurrahim, *Şerh el-Muğni fi'n-Nahv*, Talik: Muhammed Mehdi Diyarbekiri, Ahmet Hilmi Diyarbekiri, Seyda Yay. Diyarbakır, ts., s. 254; Çörtü, Mustafa Meral, *Arapça Dilbilgisi -Sarf-*, İFAV. Yay. İstanbul, 2012, s. 474; Çögenli, M. Sadi, *Ayet ve Hadis Örnekli Arapça Dilbilgisi Sarf*, Cantaş Yay. İstanbul, 2012, s. 386-392.

²⁹ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi*, s. 474; Çögenli, *Arapça Dilbilgisi*, s. 386.

³⁰ Kur’an’da yaklaşık 60 farklı kelime üzerinden 600’e yakın ism-i tafdil kalıbı geçmektedir.

bulduğu hiyerarşik varlık görüşüdür.³¹ Platon kendi rasyonalist idealizmine uygun olarak varlıkları yukarıdan aşağıya tam bir hiyerarşi içerisinde sokar. En üstte Tanrı yer alır. Daha sonra aşağı doğru tinsel, ruhsal ve maddi varlık alanları sıralanır. Bu varlık hiyerarşisi “varlık değerle doğmuştur” inancı doğrultusunda ve aynı zamanda bir değer hiyerarşisi içerisinde verilir. Varlık hiyerarşisinde en üstte yer alan en değerli, en altta yer alan ise en değersiz varlıktır. Başka bir deyişle varlık dereceleri, değer derecelerine tekabül eder. Platon, varlık ile değer derecesi arasında kurduğu irtibat ile mutlak değerden de bahsetmiş olur.³² Aristo’ya (m.ö.322) göre de var olan nesnelere hiyerarşik bir sıra düzenine tâbidir. “Nesnelerin düzeni, maddenin en aşağı biçimlenmelerinden en yüksek formlarına kadar aralıksız yükselen bir dizidir. Bu basamaklanmada her nesne cinsi bir alt basamaktakinin formu, bir yüksek basamaktakinin de maddesidir ve her nesne buna göre bir değer kazanır.”³³ Aristo’ya göre yeryüzündeki varlığın en aşağı formları “dört öge”dir (toprak, su, hava ve ateş). Tanrı en yüksek değer niteliğindedir ve doğadaki formlar Tanrısal değer niteliklerine ne kadar yaklaşırlarsa o kadar değer kazanırlar.³⁴ Verilen bu bilgilerden ilk çağ filozoflarının hiyerarşiye dayalı bir varlık görüşüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yine varlık hiyerarşilerinin değer hiyerarşisiyle sıkı bir ilişkisi olduğu da görülmektedir.

Ortaçağ Hristiyan felsefesinin önde gelen filozoflarından biri olan Aziz Augustinus da Platon’unkine benzer bir varlık/değer hiyerarşisi geliştirir. En değerli varlık Tanrı, en tepede bulunur. Tanrının altında melekler, onların altında ruh, en altta ise fiziksel nesnelere yer alır. Ortaçağ Hristiyan felsefesinin önde gelen filozoflarından bir diğeri olan Aziz Thomas’da (ö.1274) varlıkta mükemmellik derecelerinden söz ederken, her dereceye denk gelen değerlerin bulunduğunu da ekler. Onun değer konusundaki görüşleri Katolik Kilisesinin aynı konudaki resmi görüşü olarak benimsenmiştir.³⁵ Orta çağ felsefesinde de hiyerarşik bir varlık ve değer anlayışının bulunduğu görülmektedir.

Varlıklar alanında hiyerarşik bir varlık sıralaması yapıldığı gibi değerlerin kendi içerisinde de hiyerarşik bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre değer hiyerarşisi: “Nesnel olduğu savunulan ahlaki değerlerin nitelik ve niceliklerine, önem ve yoğunluklarına bağlı olarak belli bir derecelendirme, ya da sıralama içerisinde olması durumudur.”³⁶ diye tarif edilmiştir. Bu tarife göre hem değerlerin nesnesi hem de değer yargıları bir hiyerarşi içerisinde ele alınabilmektedir.

Felsefe tarihinde antik çağdan bu tarafa geliştirilmiş tüm ahlak teorilerinde başlıca üç ana problemin bulunduğu görülmektedir. Bunlar: 1- İyi ve en yüksek iyi problemi 2- Doğru eylem problemi 3- İrade özgürlüğü problemidir. Bu üç problem şu üç soruya cevap verme girişiminden doğmuştur: 1- Neyi seçmeliyim? 2- Ne yapmalıyım? 3- Ne istemeliyim?³⁷ Yine “Ahlak felsefesinin tarihi incelendiğinde görülüyor ki, etik tarihi “en yüksek iyinin” ne olduğunun tanımlanması girişimi ile başlamıştır.”³⁸ Bu cümlelerden anlaşılan o ki Felsefe, ilk çağdan bugüne her şeyin en iyisinin ne olması gerektiğini bir problem olarak görmüş ve problemin çözümünü bir değerler hiyerarşisi şeklinde ortaya koymuştur.

İslam düşünce geleneğinde de varlıkların ve değerlerin bir derecelendirmeye tabii tutulması temel yaklaşımlardan birisi olmuştur. “Bu yaklaşım yalnız ontolojik ve etik değere dayalı bir sıralama değil, aynı zamanda epistemolojik ve ameli tazammunları da haizdir.”³⁹ Müslüman filozoflardan bir kısmı Yunan Felsefesinden aldıkları hiyerarşik varlık görüşünü hemen hemen aynı şekilde benimsemişler ve fakat derecelendirmelerini yaparken Kur’ân’ın yönlendirmelerini de dikkate almışlardır.⁴⁰

Müslüman filozofların ilki kabul edilen Kindi (ö.866), değerlerin derecelendirilmesinde en üstte bulunanın “mutluluk” olduğunu, ahlaki yetkinlik ve en yüksek mutluluğun ise kişinin fiillerinde “Allah’a benzemesi” ile mümkün olacağını söyler.⁴¹ İhvan-ı Safa da felsefenin insanı “en yüksek amaç”

³¹ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 76.

³² Özlem, Doğan, *Etik- Ahlak Felsefesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 286.

³³ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi kitabevi, İstanbul, 1966, s. 83.

³⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 84-85.

³⁵ Özlem, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 287.

³⁶ Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, s. 76.

³⁷ Özlem, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 30.

³⁸ Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, s. 20; Özlem, *Etik- Ahlak Felsefesi*, s. 41.

³⁹ Alper, Ömer Mahir, *Varlık Ve İnsan*, Klasik, İstanbul, 2010, s. 135.

⁴⁰ Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, AÜİFY, Ankara, 1988, s. 211, 267; Turhan, Kasım, *Amiri ve Felsefesi*, İFAVY., İstanbul, 1992, s. 86-97; Durusoy, Ali, *İbn Sina Felsefesinde İnsan Ve Alemdeki Yeri*, İFAVY., İstanbul, 1993, s. 74-81.

⁴¹ Çağrıncı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İFAVY., İstanbul, 1989, s. 41.

olan “Allah’a benzeme” yüceliğine götüreceğini belirtir.⁴² Ayrıca İhvan-ı Safa’ya göre, insanın kendini tanıması (marifetü’n-nefs) en üstün bilgilerin birincisidir.⁴³ Farabi (ö.950) ve İbn Sina’ya (ö.1037) göre de bütün amaçların, hayırların, değerlerin en yücesi ve en üstünü mutluluktur.⁴⁴ Ancak her iki filozofa göre de mutluluğun en yükseği ahirette tadılacaktır.⁴⁵ Ayrıca gerek Farabi “on akıl teorisi”⁴⁶ ile gerekse İbn Sina “sudur”⁴⁷ teorisi ile varlıkları hiyerarşik bir derecelendirmeye tabi tutmuşlardır. Amiri (ö.992) de kendinden önceki birçok filozofun yaptığını yaparak hem varlıkları hem ilimleri hem de ahlaki değerleri kendi içerisinde mertebelere ayırmıştır. Buna göre varlıklar beş mertebedir: 1. Mertebede Tanrı vardır. 2. Mertebede akıl ve külli suretler (kalem ve emr) vardır. 3. Mertebede nefis ve el-felekü’l-müstakim (levh ve arş) vardır. 4. Mertebede dairevi felekler ve ilk ecram (tabiat) vardır. 5. Mertebede ise dört unsurdan oluşan varlıklar bulunmaktadır.⁴⁸ İbn Miskeveyh (ö.1030) ise canlı cansız bütün varlıkların değerler hiyerarşisi üzerinde durmuş, bu hiyerarşide en altta cemadât (cansız varlıklar), onun üstünde nebadât (bitkiler), onun da üstünde hayvanat, onun üstünde insanlar, onun üstünde de meleklerin bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Yine o insanın üç melekesinin bulunduğunu, bunlardan en yükseğinin akıl, en düşüğünün de şehvet olduğunu, bu ikisinin ortasında ise cesaret bulunduğunu ve insanın akıl ile insan olup kemâlâta erişebileceğini belirtmiş; her bir melekeyi de kendi içerisinde derecelere ayırmıştır.⁵⁰ Gazali’ye (ö.1111) göre de bütün fiillerimizin en son gayesi ve bütün değerlerin en değerlisi ahiret mutluluğudur.⁵¹ Yine Gazali’ye göre, akli lezzetler bütün lezzetlerden üstündür. Akli lezzetlerin en üstünü ise “marifetullah”tır. Öteki bilgiler ise bu bilgiye götürdüğü ölçüde değer kazanmaktadır.⁵² Bu açıklamalardan anlaşılan o ki gerek Aristo ve Platon gibi ilk çağ filozoflarına gerekse başta Kindi olmak üzere diğer İslam filozoflarına göre, insanın varlıklar hiyerarşisindeki yeri Allah’a yaklaştıkça yükselmekte ve O’ndan uzaklaştıkça düşmektedir.

Ayrıca en yüksek iyyin veya hayatın en önemli amacının “mutluluk” olduğu görüşü hem ilk çağ filozoflarınca hem de Müslüman filozoflarca kabul edilmektedir. Ancak bu mutluluğun ne olduğu, nasıl ve nereden elde edileceği konusu filozoflar arasında tartışma konusu olmuştur. İslam filozofları asıl mutluluğun dünyada değil ahirette mümkün olacağını belirtirlerken, dünyada Allah’ı tanıyarak O’nun ahlaki ile ahlaklanmanın, insan için en yüce amaç olduğunu belirtmişlerdir. Bu bilgilerden hareketle Müslüman düşünürler de benzer açıklamalar yaparak Allah’ın, hiyerarşik derecelendirmelerdeki merkezi konumunu; amaç ve ölçü değeri oluşunu dile getirmişlerdir. Değer hiyerarşisinde en üstün değer “mutluluk” olduğu sonucuna ulaşmada filozoflar sadece akla dayanırken müslüman filozoflar aklın yanı sıra Kur’an’ın mesajlarına da kulak vermişlerdir. Mutluluğun nasıl elde edileceği konusunda da genel yaklaşım, “Allah’a yakın olarak” şeklinde olmuştur. Yani genel varlık ve değer hiyerarşisinin merkezinde Allah vardır.

5. KUR’AN’A GÖRE DEĞERLER HİYERARŞİSİNİN İMKÂNI

Girişte de dediğimiz gibi Kur’an bir değerler kitabıdır. Kur’an’ı “değer” merkezli olarak okuduğumuzda onun hemen her ayetinin, hatta bir ayetin içerisindeki birçok kelimesinin değer yüklü olduğunu görebilmekteyiz. Kur’an’da değerler, ya Allah’a nispetle ya da başta insan olmak üzere diğer bazı yaratılmış varlıklara (melek, cin, şeytan gibi) nispetle ortaya konulmaktadır. Değerlerin genel olarak bilen ve sorumluluk sahibi olan varlıklarla ilgili olduğu görülmektedir. Öncelikle Kur’an’ın odak kavramı Allah’tır. Allah hem en yüce varlıktır hem de bütün varlıklar için mutlak ve en yüce değerdir. Kur’an’ın bize haber verdiği Allah’ın isim ve sıfatları O’nun yüceliğini açık ve net olarak ortaya koyan değer ifadeleridir.

Kur’an’a göre varlığın ve değerlerin kaynağı Allah olduğu gibi, “insanlar arasındaki değerler hiyerarşisini koyan da Allah’tır. Dolayısıyla Allah’tan farklı olarak, insanların kendi kendilerine koydukları üstünlük ya da aşağılık ölçülerinin, Allah katında bir geçerliliği yoktur. İnsanoğlu kendisiyle

⁴² Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 55.

⁴³ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 58.

⁴⁴ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 91,103.

⁴⁵ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 94,105.

⁴⁶ Bkz. Şerif, M. Muhammed, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yay. İstanbul, 1990, C. 2, s. 67.

⁴⁷ Bkz. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, C. 2, s. 100-106.

⁴⁸ Turhan, Kasım, *Amiri ve Felsefesi*, s. 86-97.

⁴⁹ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 115; Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, C.2, s. 91.

⁵⁰ Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, C. 2, s. 93.

⁵¹ Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 158; Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, C.2, s. 249.

⁵² Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 159.

değer bulabileceği ve övünebileceği bir kısım erdem ve faziletlerin olduğunu fitratının ve aklının gereği olarak idrak edebilir. Bu değerleri elde etmek için hayatı boyunca çalışıp çabalar. Ancak yaşadığı toplumdaki farklı değer algıları sebebiyle insanın önüne öyle sahte değerler konulabilir ki gerçek fazilet ve erdemlere yer kalmaz. İşte içinde doğup büyüdüğü soy-sop ve ırkı ile övünme, mal-mülk ve makamını üstünlük aracı olarak görme bazı insanların hem kendisini ifade etmede hem de başkalarını değerlendirmede en önemli değer ölçütü ve mihenk taşı olabilmektedir. Demek ki gerek değer gerekse değer hiyerarşisinin asıl kaynağı Allah olmadığı zaman, insanlar kendilerini yanlış işlere sürükleyecek yalan ve yanlış değer algılarına kapılabilmekte; bu durumda hem bu dünyada hem de ahirette huzur ve mutluluğunu kaybetmektedir.

Kur'an'ın bir değerler kitabı olduğunu anladıktan sonra, "Kur'an'da bir varlık ve değer hiyerarşisi mümkün müdür?" sorusuna cevap aramak istiyoruz. Daha önce de geçtiği üzere *hiyerarşi* kelimesi; rütbe veya makam sırası, derece düzeni, silsile-i meratip, mevkiilerin, rütbelerin, yetkilerin önem sırası, üst alt düzeni, sıra gözetilerek yapılan herhangi bir sınıflama olarak tanımlanmaktadır.⁵³ Kur'an'da hiyerarşi kavramını ifade edecek şekilde kullanılan kelime, *derece* ve *dereke* kavramlarıdır. "Derece" tekil veya çoğul olarak Kur'an-ı Kerim'in on sekiz âyetinde geçmekte ve sosyal, hukukî, iktisadî, ilmî, ahlâkî, özellikle de uhrevî âlemdeki mertebeye farklılıklarına işaret etmektedir. Bütün bu kullanımlarda derece, yüksek mertebeye veya menzileyi göstermektedir.⁵⁴ Söz konusu ayetlerde; kadınların erkekler gibi hakları olduğu bildirilirken, erkeklerin kadınlara göre bir derece üstünlük farkı taşıdıkları ifade edilir.⁵⁵ Bazı peygamberlerin belirli özellikleriyle diğerleri karşısında üstünlüğe sahip buldukları,⁵⁶ birtakım faziletli amelleri işleyenlerin işlemeyenlere göre daha üstün oldukları,⁵⁷ yapılan her iş ve eylemin de kendi içerisinde dereceleri olduğu⁵⁸ ve mü'min veya kâfir herkesin yaptığı işlere karşılık bir derece işgal ettiği belirtilir.⁵⁹ Kur'an'da, insanlar arasındaki çeşitli dünyevî ilişkilerde dinamizm sağlamak ve onları sınamak amacıyla gerek imkânlar gerekse fırsatlar hususunda belirlenen nisbî derece farklarına da işaret edilmekte, ancak bazı dünyevî üstünlüklere sahip olmanın Allah katında bir değer taşımadığı, asıl yüksek derecelerin ahirette olduğu belirtilmektedir.⁶⁰ Yine dünyadaki mertebeler içerisinde Allah katında en yüksek olan derecelerin; iman edenlere, Allah yolunda hicret edenlere ve cihad edenlere ait olduğu bildirilir.⁶¹ Ayrıca Hz. Yusuf'un şahsında ilmî derecelerin varlığına işaret olunurken; "*Biz kimi dilersek onu derecelerle yükseltiriz; her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen biri bulunur.*"⁶² denilmek suretiyle Allah'ın dilemesine bağlı olarak bilginin ve bilim adamlarının da farklı üstünlük derecelerine sahip olduğu açıklanmaktadır. Allah'ın ismi ve sıfatı olarak zikredilen "dereceleri yükselten" (ref'u'd-derecât) tabiri ise⁶³ "gökleri birbiri üstüne kuran, tabaka tabaka yükselten, dünyada kullarına yüksek mertebeler veren ve müminlerin sevap derecelerini, cennetteki yerlerini amellerine göre yücelten"⁶⁴ anlamlarına gelmektedir. Derece ve derecât kelimeleri gerek cennetteki makamlar gerekse işlenen amellerdeki üstünlük anlamıyla çok sayıda hadis-i şerifte de geçmektedir.⁶⁵

Kur'an'da, hiyerarşiyi ifade eden "derece" kavramının zıttı olan "dereke" ile ilgili olarak da ayeti kerimede: "*Şüphesiz yok ki münafıklar cehennemden en alt katındadırlar (fi'd-derki'l-esfeli mine'n-nar). Artık onlara asla bir yardımcı da bulamazsın.*"⁶⁶ buyurularak derekenin, aşağıya doğru inen tabakaların/basamakların en altında bulunan bir yer olduğu belirtilmiştir. Maturidi, tefsirinde bu ayetle ilgili olarak: "Cennetin dereceleri ve köşklere olduğu gibi cehennemden de derekeleri vardır ve her bir dereke diğerinden daha aşağıdadır. Aşağı doğru indikçe azabın şiddeti de artmaktadır."⁶⁷ açıklamasını

⁵³ TDK, *Türkçe Sözlük*, s. 1106; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 571; *Meydan Larousse*, "Hiyerarşi", C. 5, s. 919.

⁵⁴ Ragıb, *el-Müfredat*, s. 174.

⁵⁵ Bakara, 2/228.

⁵⁶ Bakara, 2/253; En'am, 6/132; Ahkaf, 46/19.

⁵⁷ Hadid, 57/10.

⁵⁸ Tevbe, 9/19; Ahkaf, 46/19.

⁵⁹ En'am, 6/165.

⁶⁰ İsrâ, 17/21.

⁶¹ Tevbe, 9/20.

⁶² Yusuf, 12/76.

⁶³ Gafir, 40/15.

⁶⁴ Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilatü Ehli's-Sünne* (Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymi), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2004, C. 4, s. 335

⁶⁵ Derece ile ilgili hadis-i şerifler için bkz. Şeyha, Halil Me'mun, *Mevsuatü Mu'cemü'l-Müfrehes li'l-Elfazı'l-Hadisi'n-Nebeviyyi'ş-Şerifi li'l-Kütübi's-Sünneti*, Daru'l-Marife, Beyrut, 2013, C. 9, s. 651- 657.

⁶⁶ Nisâ, 4/145.

⁶⁷ Maturidi, *Te'vilat*, C. 1, s. 520.

yapmaktadır.

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerim incelendiğinde de görülmektedir ki varlıklar ve hayatın her alanıyla ilgili bir hiyerarşi mevcuttur. Onlarca ayet bize, hayatın çeşitli yönleriyle ilgili eşitliği değil, eşitsizliği; tek tipliği değil, çokluğu ve farklılığı göstermektedir. Kur'ân'da *"hel yestevi"* ve *"la yestevi"*⁶⁸ diye başlayan ayetler başta olmak üzere, birçok ayeti kerime bu çeşitliliğe, farklılığa, hiyerarşiye veya derecelendirmelere dikkat çekmektedir. İnsanlar açısından da, dünya ve ahiret hayatı açısından da durum budur. Kur'ân'ın gösterdiği bakış açısına göre insanlar söz konusu olduğunda, en başta iman edenlerle inkâr edenler asla eşit değildir. Bu eşitsizlik durumları ve üstünlük dereceleriyle ilgili olan ayetlere şöyle bir göz atacak olursak şunları görürüz: *"Diriyle ölü bir değildir."*⁶⁹ *"İman edip salih amel işleyenle inkâr eden de bir değildir."*⁷⁰ *"Körle, gören de bir olmaz."*⁷¹ *"Karanlıkla aydınlık da bir olmaz."*⁷² *"Gölge ile sıcak da bir olmaz."*⁷³ *"Köle ile efendi bir midir? Eşit midir?"*⁷⁴ *"Mümin ile fâsık ta eşit değildir."*⁷⁵ *"Pis ile temiz de bir değildir."*⁷⁶ *"Mü'minlerden evinde oturanla Allah yolunda savaşanlar bir değildir."*⁷⁷ *"Bilenlerle bilmeyenler de eşit değildir."*⁷⁸ *"Her bilenin üzerinde bir bilen vardır."*⁷⁹ *"İyilikle kötülük de eşit değildir."*⁸⁰ *"Cennet ehli ile cehennemlikler bir değildir."*⁸¹ *"Dünya geçimliği konusunda da insanlar eşit değildir."*⁸² *"Allah önden gidenleri ve geride kalanları en iyi bilendir."*⁸³ *"Allah insanların bir kısmının rızkını bir kısmından üstün kılmıştır."*⁸⁴ *"Peygamberler arasında dahi eşitlik yoktur, bir kısmı bir kısmından üstün kılınmıştır."*⁸⁵ Burada genel olarak değindiğimiz üzere hayatın çeşitli alanlarında ve insanlar arasında, hemen her alanda, yatay düzlemde bir farklılık, çokluk, çeşitlilik bulunduğu gibi dikey düzlemde de bir derecelendirme/sıra düzeni mevcuttur. Ayetlerin işaret ettiği üzere değerler alanında da bu böyledir. Kur'ân'ı incelediğimizde eşitsizliği ifade eden ayetlerin yanı sıra, değerler alanındaki derecelere ve "en üstün konumlara" atıf yapan ayetlerde büyük bir yekûn tutmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayet, insanların iman ve ahlaki/ameli değerler açısından da derecelendirilebileceğine işaret etmektedir. Örneğin: *"Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır."*⁸⁶ ayeti yapılan her işin değer derecesinin aynı olmayacağını, salih ameller arasında da bir derecelendirme olacağını bildirmektedir. Yine, *"Ey iman edenler! Size "Meclislerde yer açın" denilince yer açın ki Allah da size genişlik versin. Size "Kalkın" denilince de kalkın ki Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*⁸⁷ *"Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl. (Böylece) Rabbinin, seni, övgüye değer bir makama ulaştıracağını umabilirsin."*⁸⁸ ayetleri insanın istek ve iradesiyle gerek iman bakımından gerekse ilim ve amel bakımından derecesini yükseltmesinin yollarının açık olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Allah katında her insanın, kalbindeki imanı ve yaptığı işle doğru orantılı bir derecesinin bulunduğu da bildirilmektedir. *"İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır."*⁸⁹; *"Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri*

⁶⁸ İlgili ayetler için bkz. Abdu'l-Baki, Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 474.

⁶⁹ Fatır, 35/22.

⁷⁰ Mü'min, 40/58.

⁷¹ Fatır, 35/19; Mü'min, 40/58; Ra'd, 13/16; En'am, 6/50; Hud, 11/24.

⁷² Fatır, 35/20; Ra'd, 13/16.

⁷³ Fatır, 35/21.

⁷⁴ Nahl, 16/75; Zümer, 39/29.

⁷⁵ Secde, 32/18.

⁷⁶ Mâide, 5/100.

⁷⁷ Nisâ, 4/95.

⁷⁸ Zümer, 39/9.

⁷⁹ Yusuf, 12/76.

⁸⁰ Fussilet, 41/34.

⁸¹ Haşr, 59/20.

⁸² Zuhruf, 43/32.

⁸³ Hicr, 15/24.

⁸⁴ Nahl, 16/71.

⁸⁵ Bakara, 2/253; İsrâ, 17/55.

⁸⁶ Nisâ 4/95.

⁸⁷ Mücadele, 58/11.

⁸⁸ İsrâ, 17/79.

⁸⁹ Enfal, 8/4.

vardır. Rabbin onların yaptıklarından habersiz değildir.”⁹⁰; ”Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır. Allah, onlara yaptıklarının karşılığını verir, asla kendilerine haksızlık yapılmaz.”⁹¹ buyurularak, iman ve salih amellere göre insanların derecelerinin farklı oluşu dile getirilmektedir. Verilen bu bilgiler ışığında imanı ve salih amelleri bir değer olarak görebiliyoruz. Bu durumda ise Kur’ân’da değerler hiyerarşisinin imkânı ortaya çıkmış oluyor. Rasûlullah (sav)’in hadis-i şeriflerinde de salih amellerine bağlı olarak mü’minlerin üstünlük derecelerinden bahsedilmiştir. Örneğin: ”...Cennette yüz derece var. Her iki derece arasında arzla sema arasındaki kadar mesafe var. Allah onu kendi yolunda cihad edenlere hazırladı. Ben mü’minleri bindirebileceğim bir şey bulamamam sebebiyle onlar da (bu yüzden cihada iştirak edemedikleri için) benden geri kalmalarına üzülmeleri suretiyle mü’minlere meşakkat vermemiş olsaydım, hiçbir seriyyeden geri kalmaz, (her birine) iştirak ederdim. Ben (cihad esnasında) öldürülüp, sonra tekrar diriltilmeyi, tekrar öldürülmeyi isterim.”⁹² Hadisinde salih bir amel olan cihad üzerinden amellerde bulunan hiyerarşiye dikkat çekildiği görülmektedir.

Bütün bu ve benzeri naslar bize gösteriyor ki, gerek varlıkların gerekse değerlerin kendi içerisinde hiyerarşik açıdan bir derecesi bulunmaktadır. Konuyla ilgili ayet ve hadisler incelendiği zaman görülmektedir ki, hem insanlar arasında, hem insanın eylemleri arasında hem de toplumda içerisinde bulunan konumlar arasında bir derecelendirme söz konusudur. Bu farklı tarzdaki derecelendirmeler ve derekelendirmeler içerisinde, basamağın en üstünde, en altında ve bu ikisinin arasında olanlar bulunmaktadır ki bunların oluşturduğu dikey sisteme “Kur’ân’ın Değerler Hiyerarşisi” demektediriz. Yine konuyla ilgili ayetler daha önce de belirttiğimiz gibi dünya hayatında insanın neyi öne alması, neyi sonraya bırakması, neye daha fazla önem vermesi, neyi ise önemsiz ve gereksiz görmesi gerektiği noktasında yol gösterici olmaktadır.

6. KUR’AN’DA GENEL OLARAK OLUMLU DEĞERLER HİYERARŞİSİ

Kur’an’ın değerler hiyerarşisi denilince; Kur’an’ın önem verdiği, öncelikle üzerinde durduğu, daha çok teşvik ettiği, “zaruriyyat” olarak olmazsa olmaz kabul ettiği veya “tahsiniyyat” olarak kazanıldığında insanı en üstün mertebelere çıkartacak olan olumlu değerler ile insanda asla bulunmamasını belirttiği olumsuz değerlerin bir skala üzerindeki dereceleri veya derekeleri kastedilmektedir.

Kur’an değerlerinin hiyerarşisini ortaya koyarken çoğunlukla değer çeşitlerinden olumlu ve olumsuz değerler ile amaç ve araç değerler sınıflandırmasını kullanacağız. Olumlu ve olumsuz değerleri kullanacağız çünkü hiyerarşi yukarıdan aşağıya bir derecelendirme ifade ettiğinden sıfır noktasını bir başlangıç kabul ettiğimizde sıfırdan yukarı doğru bir derecelendirme bulunduğu gibi, sıfırdan aşağıya doğru bir derekelendirme de bulunmaktadır. İşte bu dikey düzlem üzerinde sıfır başlangıç noktasından yukarıda olan değerler, kabul gören olumlu değerleri temsil ederken bu noktadan aşağıda olanlar ise uzak durulması gereken olumsuz değerleri ifade etmektedir. Örneğin başta iman olmak üzere her türlü iyilik, hasenat, salih ameller, ilim, adalet ve ibadetler olumlu değerler iken; yine başta küfür olmak üzere her türlü nifak, fesat, seyyiat, zulüm ve fuhşiyat da olumsuz değerlerdir. Amaç ve araç değer sınıflandırmasının kullanılma gerekçesine gelince; bu olumlu ve olumsuz değerleri kendi içerisinde yukarıdan aşağıya doğru derecelendirirken hangi ölçü esas alınacaktır? Sorusunun cevabı sadedinde amaç ve araç değerlere ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Hiyerarşik derecelendirme, en önemli amaç değerlerden aşağıya yani araç değerlere doğru, oradan da en çok sakınılması gereken olumsuz amaç değerlerden olumsuz araç değerlere doğru olmalıdır. Kur’an’ın değer hiyerarşisinde en üstün ve en aşağı görülen değerler ya ismi tafdil kalıpları ile gelmişler ya da Allah’ın en sevdiği, en çok övdüğü, en çok mükâfat vaat ettiği veya zıttından hareketle Allah’ın en sevmediği en çok gazaplandığı veya en çok cezalandıracağını söylediği olumsuz değerler olmuştur. İnsanın dünya ve ahiret saadetini en çok etkileyecek olan maslahat ve mefsedet değerleri de değer hiyerarşisini anlamamızda önemli bir ölçüttür.

Bu ölçütler üzerinden Kur’an’ın olumlu değerlerini yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir derecelendirmeye tabi tuttuğumuzda en üstten en aşağıya doğru sıralamanın şu şekilde ortaya konulabileceğini düşünmekteyiz.

⁹⁰ En’am, 6/132.

⁹¹ Ahkaf, 46/19.

⁹² Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb, *Sünenü’n-Nesai*, Cihad 18, Cemiyetü Meknezi’l-İslami, Stuttgart, Germany, 2000, C. 2, s. 507; Ayrıca bkz. Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay. Ankara, 1991, C.13, s. 243

6.1. İman

Kur'ân'a göre, yaratılış gayesine uygun olarak insanı "en üstün", "en değerli" kılan niteliklerin en başında, insanın içten ve özgür iradesiyle kabul ettiği "iman" gelmektedir. Çünkü iman, insanın kendisini yok iken var eden ile irtibat kurması, O'nu tanınması ve O'na gönülden bağlanmasıdır. İman başta sâlih ameller olmak üzere bütün olumlu değerlerin hem amacı hem de sebebidir. İman insan için "en yüksek dini ve ahlaki değeri" ifade etmektedir.⁹³ Kur'ân'ın bütününe gözden geçirdiğimizde "iman" kelimesinin türevleriyle birlikte dokuz yüz civarında ayette geçmekte olduğu görülmektedir. Bu da imanın asla vazgeçilemeyecek en önemli değer olduğunun göstergelerinden birisidir. Birçok ayette insanın hem dünya hem de ahiretteki huzur ve mutluluğunun ancak sahit iman, sâlih amel, güzel ahlak, söz ve davranışlarda ölçülü ve tutarlı olmakla gerçekleşeceği belirtilmektedir.⁹⁴ İman, Kur'ân'ın başından sonuna kadar kendisinden asla vazgeçilemeyecek "en üstün değerdir." Çünkü en yüce varlık olan Allah ile insanın irtibatı ancak iman ile mümkün olmaktadır. İman etmiş olan mü'minler Kur'an'a göre en üstün olan kişilerdir. Ayeti kerimede: "...*Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münafıklar bunu bilmezler.*"⁹⁵ buyrulmaktadır. Ayetin tefsiriyle ilgili olarak Seyyid Kutup şu yorumu yapmaktadır: "Burada Yüce Allah Peygamberini ve mü'minleri kendisi ile birlikte anıyor ve kendisine özgü olan üstünlük ve şereften onlara da bahşediyor. Şüphesiz bu, sadece Allah'ın verebileceği en yüce dereceye sahip bir bağıştır. Yüce Allah'ın, peygamberini ve mü'minleri yanına alıp "işte biz! ve işte şerefliğin bayrağı; en üstün saf budur" demesinden daha büyük, daha onurlandırıcı bir bağış var mıdır? Elbette Yüce Allah doğru söylüyor. Allah üstünlük ve şerefi imanın ikizi olarak mü'minin kalbine yerleştirmiştir. Bu üstünlük ve şeref Allah'ın üstünlüğünden, şerefinden kaynaklanır. İman kalbe yerleşip kökleşince şeref ve üstünlükte beraberinde yerleşir, kökleşir."⁹⁶ Bu tefsirden de anlaşılıyor ki insanın üstünlüğünün ve şerefinin kaynağı başka hiçbir şey değil, sadece Allah ile kurduğu irtibattır. İman, insanın Allah ile kurduğu en sağlam bağdır. Çünkü bütün her şeyin sahibi ve yoktan var edicisi Allah olduğu gibi, bütün iyi ve güzel şeylerin asıl kaynağı da O'dur. O'nun üstün dediği üstün, O'nun zelim dediği ise sefil olur.

Kur'an'da sonsuz mükâfatın, müjdenin, mutluluğun, sevabın, en güzel karşılığın, başarının, bağışlanmanın, merhametin, razı olunmuşluğun, kurtuluşun, izzet ve şeref; kısaca bütün "olumlu değerlerin" iman eden mü'minlere ait olduğu beyan edilmektedir. Allah mü'minlerden hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır.⁹⁷ Dolayısıyla Kur'ân'a göre iman, asla vazgeçilemeyecek, ertelenemeyecek, ihmal edilemeyecek, görmezden gelinemeyecek, "en yüksek amaç değerdir" ve iman eden kişi de "en değerli" insandır. Bu durumda gerçek imana sahip olan müminler, varlık hiyerarşisinde insanların "en değerli" olanlarıdır. Ayeti kerimelerde bu durum kesin bir şekilde beyan edilmiştir: "*Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, en üstün gelecek olan sizlersiniz.*"⁹⁸; "*İman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, halkın en hayırlısı da onlardır. Onların Rableri katındaki mükâfatları, zemininden ırmaklar akan, içinde devamlı olarak kalacakları Adn cennetleridir. Allah kendilerinden hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. Bu söylenenler hep Rabbinden korkan (O'na saygı gösterenler) içindir.*"⁹⁹ Bunlar ve benzeri birçok ayetten de anlaşıldığı üzere mü'minler insanlığın değerler hiyerarşisinin en üstünde yer alan kişilerdir. Mevdûdî, bu son ayeti tefsir ederken: "Şeref ancak Allah'a mahsustur. Hz. Peygamber risalet, mü'minler ise iman nedeniyle şereflidirler. Fakat kâfirlerin, fasık ve facirlerin, münafıkların şereften bir payları yoktur."¹⁰⁰ demektedir. Yine insan için, iman ve onun neticesi olan sâlih amelin insanı en üstün derecelere çıkartacağını beyan eden bir başka ayeti kerimede şöyle buyurulmuştur: "*Kim de iyi davranışlarda bulunmuş bir mümin olarak O'na varırsa, en üstün dereceler işte sırf bunlar içindir.*"¹⁰¹ Buna göre, "en üstün değer" olan imanı kabul eden mü'min, "en değerli ve en üstün" insandır.

Kur'ân'ın insanlığa çağrısı öncelikle imana çağrıdır. "İman", genel olarak insanı varlık ve değerler hiyerarşisinde "en üst derecelere" çıkartacak yola girdirirken, tersi olarak inkâr ise insanı "en alt

⁹³ İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 165.

⁹⁴ Çetin, *Kur'ân'a Göre Ölçü ve Denge*, s. 224.

⁹⁵ Münafıkun, 63/8.

⁹⁶ Kutup, *Fi Zılâli'l-Kur'ân*, C. 6, s. 3580.

⁹⁷ Beyyine, 98/8; Feccr, 89/28.

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/139.

⁹⁹ Beyyine, 98/7-8.

¹⁰⁰ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, İnsan Yay. İstanbul 2005, C. 6, s. 332.

¹⁰¹ Taha, 20/75.

derekelere” indirecek olan yola sokar. İnsan kendisine verilen irade gücü ile bu ikisinden dilediğini seçmektedir.

6.2. İhlâs

Bir mü'min de bulunması gereken en önemli “gaye” değerlerden birisi de “ihlâstr.” Bunu kendinde gerçekleştiren kişi ise “muhlis” ismini/sıfatını alır. Kur’ân’da “ihlâs” kelimesi, türevleriyle birlikte otuzbir yerde kullanılmaktadır ve genel olarak dinde samimiyetle Allah’a yönelmeyi ve yalnız O’na ibadet etmeyi ifade etmektedir. “İhlasın gerçek anlamının Allah’dan başka herşeyden yüz çevirmek olduğu; bir müslümanın ihlasının ise yahudiler gibi teşbihe, hristiyanlar gibi teslise düşmeden yalnız Allah’a kulluk etmek”¹⁰² olduğu söylenmiştir.

Kur’an’da ihlâs vasfına sahip olan insanların öncelikle peygamberler olduğuna değinilmiştir.¹⁰³ Öte yandan ayetlerde dünya hayatının çekiciliğinin ve şeytanın ayartmalarının muhlis kullar üzerinde bir etkisinin olamayacağı¹⁰⁴ ve muhlis kulların cehennemden kurtulup cennetlere gireceği de bildirilmiştir.¹⁰⁵ Ayetleri bir bütün olarak incelediğimizde ihlâsın; kalbi şirk, riya, gösteriş gibi her türlü kötülükten arındırarak, çıkar ve şöret amacı gütmeyen, içten, saf ve samimi bir sevgi ve bağlılık ile Allah’a kulluk etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda ihlas en önemli değer olan imanı sağlam ve geçerli kılacak olan en önemli unsurdur. İhlâssız/samimiyetsiz bir iman -münafık imanında olduğu gibi- bir geçerliliği yoktur. “Dini tecrübeye kalite, ibadeti sadece Allah’a has kılarak elde edilir. İslam dini geçmiş dinlerin kalite/kemâl noktasıdır. Ayette: *“Dikkat et! halis din Allah’a aittir.”*¹⁰⁶ derken saf, katıksız dinin sadece Allah’ın koyduğu din olduğu belirtilmektedir.”¹⁰⁷ Bu açıklamada; halis din olan İslam’a samimiyetle ve gönülden bağlanarak¹⁰⁸ onu ihlâs ile yaşayan ve işini sadece Allah rızası için yapan müslümanın, en değerli insan olan muhlislerden olacağı belirtilmektedir. Sonuç olarak ihlâs bir müslümanda bulunması gereken gaye değerlerden birisi olarak, onu şeytanın ayartmalarından koruyarak dünyada ve ahirette en üst derecelere çıkartmakta ve onun mutluluğunun en önemli unsuru olmaktadır.

6.3. Takva

Kur’ân’ı incelediğimizde insan için “iman”dan sonraki en önemli değer “takva” olduğunu görürüz. Takva insanların birbirlerine üstünlüklerinin ve insan kalitesinin mihenk taşıdır. *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.”*¹⁰⁹ Ayeti kerimesi bunu açık bir şekilde beyan eder. Takva, “veka” fiilinden türemiştir. Sözlükte; bir şeyi korumak, himâye etmek, kişiye eziyet edecek ve zarar verecek şeylerden çekinmek, bir şeyi başka bir şeyle, bir tehlikeye karşı korumaya almak demektir. Bu bir anlamda zararlı şey ile kendi arana bir engel koyup, elem ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini korumaya almak anlamına gelmektedir.¹¹⁰ Allah’tan ittika eden, “takvâ” sahibi kimseye “müttakî” denilmiştir. Kur’ân baştan sona kadar takva/ittika ve muttaki kavramlarıyla örülmüş, bu kavram çeşitli formlarda ikiyüzelli defa kullanılmış, ayrıca elli dört defa ise “ittekillah” şeklinde, Allah’a karşı gelmekten sakınılması emredilmiştir.

Genel olarak insana ait takvalı olma niteliği gerçekten Kur’ân’ın bütün insanlar için “en önemli” gördüğü “amaç değerlerin” başında gelmektedir. İnsan takva sahibi olduğu oranda değerlidir. “Çünkü takva, cahiliye insanı gibi saygısızlığı küstahlığı ve barbarlığı değil, aksine ağırbaşlılığı, sorumluluk sahibi olmayı ve medeniyeti ifade eden bir güzellik ve kibarlık erdemidir. İslam inancını ve bu inançtan kaynaklanan hayat tarzını en çarpıcı biçimde yansıtan takva, insanın doğru ve güzel işler yaparak kendisini kötülüklerden koruması, ahlakın gereği olan doğruluk ve değerlilik ölçülerine saygılı olmasıdır. O sadece ferdi ve vicdani erdem değil, aynı zamanda toplumsal düzenin de bir gereği olduğundan, fert ve toplum hayatı için vazgeçilmez bir değerdir.”¹¹¹ Bu yüzden Kur’ân, takvayı bir

¹⁰² Ragıb, *Müfredat*, s. 161.

¹⁰³ Sad, 38/45-46; Meryem, 19/51; Zümer, 39/2, 11; Yusuf, 12/24.

¹⁰⁴ Hicr, 15/39-40; Sâd, 38/83; Sâffât, 37/40, 74, 128, 160.

¹⁰⁵ Saffat, 37/38-40; 73-74; 127-128; 160-163

¹⁰⁶ Zümer 39/3.

¹⁰⁷ Bayraklı, Bayraktar, *Kur’ân’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İFAV Yay. İstanbul, 1999, s. 9.

¹⁰⁸ Bakara, 2/139.

¹⁰⁹ Hucurat, 49/13.

¹¹⁰ Ragıb, *Müfredat*, s. 545-546.

¹¹¹ Yıldız, Fahrettin, *Kur’ân Aydınlığında Hayatı Doğru Yaşamak*, İşaret Yay. İstanbul, 2001, s. 146.

“insanın giyebileceği en iyi libas (elbise)”¹¹² ve “gelecek için saklayabileceği en iyi azık”¹¹³ olarak tanıtır ve müjdelerin en güzelinin hem dünyada hem de ahirette mümin ve muttaki kullar için olacağını haber verir.¹¹⁴ Ayrıca takva hem iman öncesinde¹¹⁵ hem de iman sonrasında insana fazladan değer katan niteliklerden birisi olarak görülmektedir.

Takva, insanın yeryüzündeki görev ve sorumluluklarını açıklayan en temel kavramlardan birisidir. Yine takva değeri de çift yönlü değerlerden birisidir. Allah yaratılıştan insanın özüne “vehbi bir değer” olarak bu niteliği koymuştur. Ancak insanın imtihanının gereği olarak zıttı ile birlikte koymuştur. Takvanın zıttı “fücur”dur.¹¹⁶ İnsan kendini *fücurdan* (her türlü günah, kötülük ve vurdumduymazlıktan) arındırıp, sakındırarak takva da en üst zirveye ulaşmaktadır. Bu durumda insanın kurtuluşuna vesilesi olacak takva, her türlü kötülükten arınıp, bütün iyilikleri kendinde toplayan bir kavramdır. Fazlur Rahman’ın anlatımıyla: “Tamamen meczolmuş ve bütünleşmiş insan şahsiyeti ve bütün olumlu parçaların birleşmesiyle meydana gelen kararlılık (sebat) demek olan *takva*, belki de Kur’ân’ın en önemli kelimesidir.”¹¹⁷

Kur’ân’a göre, hem bütün insanlar hem de mü’minler için amaç değer olan ve en önemli erdemlerin başında gelen takva, bir eylem değeri olarak, sâlih amellerin de en başta gelenidir. Takva vasıfları itibariyle tam bir amel/eylem olmasa da insan eylemlerinin ve amellerinin işlenişini etkileyen bir bilinç durumudur. Bu bilinç sayesinde Allah’a karşı sorumluluklarımız bağlamında yapılması gerekli olan bütün ibadetlerimiz, muamelelerimiz ve ahlakımız değer ve derinlik kazanır. Takva, sâlih amellerin ortaya çıkışına vesile olan niyet ve sorumluluk bilincinin merkezindedir. İnsan takvası sayesinde dışarıdan gelebilecek kötülöklere karşı kendisini korur.¹¹⁸ Kendi kendisini kontrol eder, davranışlarına çeki düzen verir ve kötü eylemlerden kaçınıp, iyi olanlara yönelir.¹¹⁹ Dolayısıyla takva ile sâlih ameller iç içedir. İnsan için en üstün amaç olan mutluluk, insanın içsel bütünlüğünün bir tezahürü olarak görülebilecek takva sayesinde mümkün olmaktadır. Kur’ân, takvanın bir mü’min için olabilecek en hayırlı eylem değerlerinden birisi oluşuna şöyle dikkat çekmektedir: “*Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz; sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ gösterirseniz, muhakkak ki bu, (yapılacak) işlerin en değerlisidir.*”¹²⁰ ayeti kerimesi bize, takvayı bir iş/eylem değeri olarak sunmaktadır. Öyleyse takva hem bir bilinç değeri hem de eylem değeri olarak bir mü’minde bulunması vazgeçilmez olan “en önemli amaç” değerlerin başında gelmektedir.

6.4. Adalet

Kur’ân’da mü’minler için takvadan sonra, takvaya en yakın mertebe olarak tanıtılan “adalet”,¹²¹ en önemli amaç değerlerindedir. Adalet, sosyal hayatın en önemli denge unsuru, toplumsal huzur ve barışın teminatıdır. Adalet, sözlüklerde; eşit olma,¹²² istikamet,¹²³ hakkı gözetme, hak ve hukuka uygunluk, doğruluk,¹²⁴ insafı olma, zulmetmeme, düzeltme, mutedil olma, her şeyi yerli yerince yapma ve hakkaniyet, davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek gibi manalara gelen bir masdar-isimdir.¹²⁵ Adalet, Kur’ân ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık”¹²⁶ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Allah’ın en güzel isimlerinden birisi de “el-Adl”dir. Allah âdildir ve âdil olanları sever.¹²⁷ Sözlüklerde ve ayetlerde geçen bilgilerden hareketle âdil kişi; adaletli ve insafı olan, hakkaniyetle

¹¹² A’raf, 7/26.

¹¹³ Bakara, 2/197.

¹¹⁴ En’am, 6/32; A’raf, 7/169; Yunus, 10/64; Yusuf, 12/109; Nahl, 16/30.

¹¹⁵ İman öncesi takva diyoruz çünkü Allah, Kur’ân’ın muttaki insanlar için hidayet ve öğüt olduğunu açıklıyor. “*O kitap (Kur’ân); onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.*” Bakara, 2/2; Ayrıca bkz. Zümer, 39/27-28.

¹¹⁶ Bkz. “*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verene, sonra da ona iyilik (takva) ve kötülükleri (fücür) ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir, onu kötülöklere gömen de ziyân etmiştir.*” Fecr, 91/7-10.

¹¹⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’ân*, s. 91.

¹¹⁸ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 20.

¹¹⁹ Bkz. Şems, 91/7-10.

¹²⁰ Âl-i İmran, 3/186.

¹²¹ Maide, 5/8

¹²² Ragıb, *Müfredat*, s. 329.

¹²³ Cürçânî, *Ta’rifat*, s. 124.

¹²⁴ Sami, Şemseddin, *Kamus-i Türkî*, s. 930; TDK, *Sözlük*, s. 24.

¹²⁵ Çağrııcı, “Adalet”, *DİA*, C. 1, s. 341.

¹²⁶ Çağrııcı, “Adalet”, *DİA*, C. 1, s. 341.

¹²⁷ Bkz. Maide, 5/42; Hucurat, 49/9; Mümtehine, 60/8.

hükmeden, iman eden, sâlih ameller işleyen, Allah'ın emir ve yasaklarına uyan, ferd, aile ve toplum hayatında söz ve davranışlarını İslam'a göre ayarlayan; yönetim, yargı, şahitlik, ticaret vb. her işini iyi, güzel ve dosdoğru yapan, insan haklarına riayet eden kişi olarak tarif edilmiştir.¹²⁸ Dini bir terim olarak ise adalet: "Dince mahzurlu görülen şeylerden kaçınmak suretiyle hak yolda istikamet üzere olmaktır."¹²⁹ "İfrat ve tefritin arasında orta yolu takip etmek, hak yol üzere dosdoğru olmak, dinen haram kılınan şeyleri terk etmek, farzları yapmak; özü, sözü, fiil ve davranışları eşit olmak, haklıya hakkını, haksıza cezasını vermek, suç ve cezada eşit davranmak, şirk, küfür, nifak ve zulmü terk etmek"¹³⁰ şeklinde de tarif edilmiştir. Tariflerden de anlaşılacağı üzere adalet fert ve toplum hayatı için vazgeçilmez bir değerdir. Kur'an'da da bu değer öneminde dikkat çekilmiş; Allah adaleti emretmiş,¹³¹ insanlar arasında hüküm verildiği zaman adaletle hüküm verilmesini,¹³² insanların arası düzeltilirken adaletle düzeltilmesini,¹³³ ticari faaliyetlerin adaletle yürütülmesini,¹³⁴ toplumda kitaba uyularak adaletin tesis edilmesini,¹³⁵ adaletin her şartta ayakta tutulmasını¹³⁶ istemiş ve Allah adaletle iş tutanları (muksıtını) sevdiğini bildirmiştir.¹³⁷ Öyleyse bir mü'mini, Allah'ın sevgisine mazhar kılan adalet en önemli değer ve adil kişi ise en değerli kişidir. Aynı zamanda adalet toplumların da huzur ve mutluluğunun en temel dayanağıdır. Adaletin olmadığı yerde oluşan boşluğu zulüm doldurur ve zulüm olumsuz değerlerin en başında yer alır.

Adaletin insan için en önemli değerlerden biri olduğunu belirten bir ayet şöyledir: "*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya en çok yakışan (bir davranış)tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*"¹³⁸ "Biliyoruz ki abdest ve namaz, dinin direği, ferdin dini hayatının temelidir. Adalet ise sosyal hayatın en önemli denge unsuru ve teminatıdır. Kur'an nizamı insanı daima bir bütün olarak ele almış, irşad ışığını ferdi yön kadar ictimai yöne de tutmuştur."¹³⁹ Adalet sosyal, siyasal ve ekonomik hayatın temelidir. Toplumsal huzurun en önemli kaynağıdır. Adaletin zıttı ise zulümdür. Allah zerre kadar zulmetmeyeceğini¹⁴⁰ Kur'an'da birçok yerde açıklamak suretiyle adaletin önemine dikkat çekmiştir. İlk müfessirlerden Mücahid, Mukatil ve daha birçokları Bakara Sûresi'nin 143. ayetinde geçen *vasat ümmet* vasfının *adaletli ümmet* anlamına geldiğini söylemişlerdir.¹⁴¹ Bu durumda hem birey için hem de toplum için en önemli değerlerin başında adalet gelmektedir. Yukarıdaki ayeti yorumlayan Seyyid Kutup; müntesiplerine, kin besledikleri düşmanlarına karşı, bile "katıksız adalet" ile davranma sorumluluğu yükleyen İslam Dini'nin diğer dinlere olan üstünlüğünü açıkladıktan sonra; bu adalet sorumluluğunun bir değer olduğunu belirterek, bu yüce zirve değerinin uygulanışının birçok örneklerinin tarihte bulunduğunu söylemiştir.¹⁴²

Sonuç olarak Kur'an'a göre adalet, hem dünyada hem de ahirette insanın huzur ve mutluluğu sağlayacak ve kendisinden asla vazgeçilemeyecek olan en önemli amaç değerlerdendir.

6.5. İhsan

İhsan bir şeyi en iyi, en güzel, eksiksiz ve mükemmel yapmaya çalışmaktır. Muhsin de ihsan olmanın gereklerini yerine getiren, yani güzel olan işini en güzel şekilde yapan kişidir. Esasen Kur'an'a göre insan "en güzel şekilde yaratılmış"¹⁴³ olması hasebiyle işini de en güzel şekilde yapma potansiyeline sahip bir varlıktır.¹⁴⁴ İstenilen arzu edilen her türlü hoşluğu ve güzelliği ifade eden "hasen" kelimesinden türemiş olan "ihsan"; bütün nimetleri ve yapılan en güzel amelleri içine alan bir kavramdır. İhsanın biri

¹²⁸ Karagöz, İsmail, "Adil", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay. İstanbul, 2009. s. 7.

¹²⁹ Cürcânî, *Ta'rifat*, s. 124.

¹³⁰ Karagöz, "Adalet", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 5.

¹³¹ Nahl, 16/90; A'raf, 7/29.

¹³² Mâide, 5/42; Nisâ, 4/58.

¹³³ Hucurat, 49/9.

¹³⁴ En'am, 6/152; Hud, 11/85

¹³⁵ Hadid, 57/25.

¹³⁶ Nisa, 4/135; Mâide, 5/8

¹³⁷ Mâide, 5/42; Hucurat, 49/9; Mümtehine, 60/8.

¹³⁸ Mâide, 5/8.

¹³⁹ Hayreddin Karaman, Ali Özek, Ali Turgut vd. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine-i Münevvere, 1992, s. 107.

¹⁴⁰ Nisa, 4/40, 124; Yunus, 10/44; Kehf, 18/49

¹⁴¹ Mücahid, *Tefsiru Mücahid*, s. 20; Mukatil, *Tefsiru Mukatil*, C. 1, s. 86.

¹⁴² Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, C. 2, s. 852-853.

¹⁴³ Tin, 95/4.

¹⁴⁴ Bkz. ilgili ayetler: Bakara, 2/58, 112, 138; A'raf, 7/56; Tevbe, 9/120-121; Lokman, 31/22.

nimetlere diğeri amellere dönük iki yönünün bulunduğu söylenmiştir.¹⁴⁵ İster nimetler isterse ameller yönü ile olsun “ihsanın” her şeyin en iyisini yapmayı istemek¹⁴⁶, en güzele ulaşmak ve elinden gelenin en iyisini yapmak olduğu anlaşılmaktadır.

Kur’ân’da “ihsân” kelimesi oniki yerde; muhsin ise tekil ve çoğul olarak otuzdokuz yerde geçmektedir. İhsân ve muhsin kelimelerinin türediği kök olan “h-s-n” ise, toplam yüzdoksandört yerde kullanılmaktadır. Değer hiyerarşisinin en üstündeki diğer vasıflarda olduğu gibi “ihsan”da bir mü’min için Kur’an’ın üzerinde durduğu en önemli değerlerinden birisidir. Kur’an’a göre Allah güzeldir, muhsindir, her işini “en güzel” şekilde yapandır.¹⁴⁷ Dolayısıyla Allah, “ihsan” sahibi olan muhsinleri sevmektedir,¹⁴⁸ muhsinlerle beraberdir,¹⁴⁹ onları rahmetiyle kuşatmıştır¹⁵⁰ ve onların iyiliklerinin karşılığını tam olarak verecektir.¹⁵¹ Yine Allah mü’minlere en üstün değer olan adaletle beraber ihsanı da emretmiştir.¹⁵² Başta Hz. İbrâhim, Lut, İlyas, Yusuf, Mûsâ, Hârûn, Dâvud, Süleyman, Eyyub, olmak üzere bütün peygamberler “muhsin”dir.¹⁵³ Kur’an’a göre “muhsin”, başta anne-baba ve akrabaya iyilikte bulunmak üzere, sabır, secde, ağırbaşlılık, bollukta ve darlıkta infak, öfkeyi yutup insanların suçlarını bağışlama gibi güzel davranışların kendisinden sadır olduğu kişidir.¹⁵⁴ Bütün bu ve benzeri ayetler Kur’an’ın en önemli gaye değerlerinden birisinin de “ihsan” olduğunu göstermektedir.

Yine Hz. Peygamber (sav) de meşhur Cibril hadisinde “ihsan”: “-Allah’a O’nu görüyorsun gibi ibâdet etmendir. Çünkü her ne kadar sen O’nu görmüyorsan da O seni muhakkak görür.”¹⁵⁵ diye tarif ederek ihsan üzere olan bir mü’minin takva da olduğu gibi nasıl bir hassasiyetle yaşaması gerektiğine ışık tutmaktadır. “Hata payını en aza indirmiş, işini en iyi, en kaliteli şekilde yapan “muttaki” mü’min, muhsindir.”¹⁵⁶ “Muhsin, yüksek düzeyde her an Allah ile birlikte olma duyarlılığına sahip olan kimsedir. İhsan, nitelikli kullukta bulunmak; nitelikli ve kaliteli iş yapmaktır.”¹⁵⁷ Yani muhsin üzerine aldığı görevi en güzel şekilde ve hakkını vererek yapandır. Nasıl ki bir fabrikada çalışan işçi, patron gelipte yaptığı işi kontrol ettiğinde, işini daha bir titiz ve güzel yapıyorsa; Allah’ın her an kendisini gördüğünü - Cibril Hadisinde tarif edildiği gibi -, gözetlediğini bilen bir mü’min de işlerini/amellerini öyle güzel yapar. İşte kulluğunu en güzel şekilde yapan bu mü’mine “muhsin” denilmiştir. Diğer bir tarif ile “Kur’an’da kaliteye ihsan, onu gerçekleştirene de muhsin denilmektedir.”¹⁵⁸ Yine denilmiştir ki: “İslamı yaşamının üç mertebesi vardır. Bunlar: İslam, iman ve ihsan mertebesidir. Bunlar içerisinde ihsan ile yaşamak en üstün olanıdır.”¹⁵⁹ Sonuç olarak “ihsan” Kur’an’ın değerler hiyerarşisinde en üstlerde yer alan en önemli değerlerinden birisidir.

6.6. İlim

Kur’an’ın ve insan hayatının en önemli kavramlarından birisi olan “ilim”, insana “en çok değer” katan olumlu niteliklerden birisidir. İnsan ilmi sayesinde diğer varlıklara üstünlük farkı attığı gibi kendi cinsi arasında da ilmi sayesinde derecesini kat kat yükseltmektedir. İlim kelimesinin türevleriyle beraber Kur’an’da dokuzyüz kadar yerde geçiyor olması onun öneminin işaretlerinden birisi olarak görülebilir. Kur’an’a göre; bilen ile bilmeyen,¹⁶⁰ gören ile görmeyen,¹⁶¹ Allah yolunda cihad eden ile etmeyen bir değildir.¹⁶² Allah’tan en çok “âlim” kullar korkar,¹⁶³ âlimler derece derecedir ve her bilenin üzerinde bir bilen vardır.¹⁶⁴ Allah, kendisine ilim ihsan ettiği kişileri derecelerle üstün kılmıştır.¹⁶⁵ Öyleyse

¹⁴⁵ Ragıp, *Müfredat*, s. 126.

¹⁴⁶ Cürcani, *Ta’rifat*, s. 13

¹⁴⁷ Maide, 5/50; Mü’minun, 23/14; Kasas, 28/77; Saffat, 37/125.

¹⁴⁸ Bakara, 2/195; Âl-i İmrân, 3/134, 148; Mâide, 5/13, 93; A’raf, 7/56; 16/128; Nahl, 16/128, Ankebüt, 29/69.

¹⁴⁹ Nahl, 16/128; Ankebût, 29/69.

¹⁵⁰ A’raf, 7/56

¹⁵¹ Tevbe, 9/120-121; Yûnus, 10/26; Rahmân, 55/60.

¹⁵² Nahl, 16/90; Kasas, 28/77.

¹⁵³ En’am, 6/84-85; Saffât, 37/110, 121, 131, 181.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/134; En’am, 6/13; A’raf, 7/161; Hûd, 11/115; İsrâ, 17/23; Ahkaf, 46/15

¹⁵⁵ Buhari, *el-İman* 47, s. 21; Müslim, *el-İman* 2, s. 12.

¹⁵⁶ Bayraklı, Bayraklı, *Kur’an’da Değişim*, s. 8.

¹⁵⁷ Altıntaş, Ramazan, *İslam İnanç Esasları*, Grafiker Yay. Ankara, 2013, s.42.

¹⁵⁸ Bayraklı, Bayraktar, *Kur’an’da Değişim*, s. 7.

¹⁵⁹ Hemedani, *Rutbetü'l-Hayat*, s.74.

¹⁶⁰ Zümer, 39/9.

¹⁶¹ En’am, 6/50; Mü’min, 40/58.

¹⁶² Nisâ, 4/96.

¹⁶³ Fâtır, 35/28.

¹⁶⁴ Yusuf, 12/76.

¹⁶⁵ Mücadele, 58/11; Ayrıca bkz. Bakara, 2/269; Yusuf, 12/76.

mü'minler içerisinde “âlimler” de değerler hiyerarşisinde en üstte yer alan kişilerdir. Ayeti kerimede: “*Ey iman edenler! Size "Meclislerde yer açın" denilince yer açın ki Allah da size genişlik versin. Size "Kalkın" denilince de kalkın ki Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”¹⁶⁶ buyrulmak suretiyle ilim sahibi olmanın insanın derecesini yükselteceği bize doğrudan haber verilmektedir. Başka bir ayeti kerimede ise: “*...Ancak Allah'ın dilemesi hariç. Biz kimi dilersek onu derecelerle yükseltiriz. Zira her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır.*”¹⁶⁷ buyrulurak insanın yükselişinin ilimle olacağına ve ayrıca bilenler arasındaki hiyerarşik derecelendirmeye dikkatimiz çekilmektedir.

İnsanı yücelten ilim kavramı hakkında sözlükler şu tarifleri vermektedir. İlim: Bir şeyin hakikatini idrak etmek olup iki şekilde olur: Birincisi, bir şeyin zatını (mahiyetini) idrak etmektir. İkincisi ise kendinde mevcut olan veya olmayan bir özellik sebebiyle bir şey hakkında verilen hükümdür.¹⁶⁸ “İlim, gerçeğe uygun olan kesin inançtır. Bir şeyin suretinin akılda tutulmasıdır; bir şeyin bulunduğu hal üzere bilinmesi; nefsin bir şeyin anlamına ulaşması; kendisiyle külliyyatın ve cüz'iyatın bilindiği derin kavrayış; akıl ile ma'kul arasındaki özel bir bağıdır.”¹⁶⁹ Yine ilim sözlükte, haber, marifet, vukuf, bilme, okuma suretiyle elde edilen bilgi, fıkıh, şuur, ihsas vb.¹⁷⁰ anlamlara da gelmektedir. Bir kelamcı olan Cüveyni ilmi, “malumun olduğu hal üzere bilinmesi” 171 olarak tarif etmiştir. Günümüzde yaygın olan ilim tarifi ise “süje ile obje arasındaki bağıdır”¹⁷² şeklindedir. Nasıl ve neye göre tarif edilmiş olursa olsun “ilim” insana değer katan en önemli niteliklerdendir.

Bütün bu açıklamalardan anlıyoruz ki ilim/bilgi insanın değerini en çok yükselten değerlerin başında gelmektedir. Bu yönü ile ilim insan için amaç değerlerin başında gelmektedir. İlim aynı zamanda bir araç değerdir. Çünkü ilim sayesinde insan hem maddi hem de manevi âlemde en yüksek mevkilere ulaşabilmektedir. Öyleyse değerler açısından ilim; hem amaç değer hem araç değerdir. Ayrıca ilim, kişiyi imana, ihsana, takvaya ve ameli sâlihe götürmesiyle olumlu bir değer iken; insanı bilgisi ile azıtlı, kendini müstağni göstermesiyle de olumsuz olabilecek bir değerdir. Kısacası insanı haşyet makamına yükselterek Allah'a yaklaştıran “ilim,” Kur'ân'ın değerler hiyerarşisinin en başında gelen değerlerdendir.

6.7. Sâlih Amel

Kur'ân'ın imandan sonra üzerinde durduğu en önemli değerlerin başında “salih ameller” gelmektedir. Salih ameller de Kur'ân'ın değerler hiyerarşisinin en üstünde yer alan değerlerdendir. “Salih” kavramı hem amaç değerlerden birisi olarak hem de araç değerlerden birisi olarak ele alınabilir. En geniş anlamıyla salih ameller kapsamındaki bütün olumlu değerler insanın salihlerden olması için bir araç görevi üstlenmişlerdir. Salihlerden olmak ise bir amaç değerdir. Sözlüklerde; “sâlih” kelimesinin türediği, “salah”, “fesad”ın zıttı olup,¹⁷³ “faydalı, iyi, doğru ve güzel olan, işe yarar, her türlü bozukluk ve yanlışlıktan arınmış; barışçı, uyumlu olmak”¹⁷⁴ anlamlarına gelmektedir. Kur'ân'da sâlih ve amel kelimeleri çoğunlukla birlikte geçer. Aynı kökten gelen, “sulh”, insanlar arasındaki kını, nefreti, düşmanlığı ortadan kaldırmak olarak tanıtılmıştır.¹⁷⁵ Dolayısıyla “salaha” fiilinden türemiş bir ismi fâil olan “sâlih” kelimesi, her türlü fesattan/bozgunculuktan uzak duran,¹⁷⁶ insanlar arasında ortaya çıkabilecek kin, nefret ve düşmanlığı nötralle ederek, çevresine huzur ve güven veren, iyilik yayan kişi anlamındadır. Bu kelime Kur'ân'da hem insanın hem de amelin sıfatı olarak kullanılmıştır. Amelin sıfatı olarak kullanılan “sâlih amelî”; Allah'ın emrettiği, bireysel ve toplumsal iyilik, huzur, güven ve barışa vesile olacak her türlü iş ve davranışlar olarak tanımlayabiliriz. “Sâlih ameller dinin yapılmasını emir ve tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan en güzel işler”¹⁷⁷ olarak da tarif edilmiştir. Bu durum bir ayeti kerimede şöyle ifade edilmiştir: “*Mal ve oğullar, dünya hayatının*

¹⁶⁶ Mücadele, 58/11.

¹⁶⁷ Yusuf, 12/76.

¹⁶⁸ Ragıb, *Müfredat*, s. 347.

¹⁶⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 305.

¹⁷⁰ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 623; Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s.14.

¹⁷¹ Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, s. 30.

¹⁷² Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 30; Süje, obje, kavramlarıyla ilgili olarak bkz. Özcan, Hanefî, *Epistemolojik Açından İman*, s. 17-32.

¹⁷³ Ragıb, *Müfredat*, s.289.

¹⁷⁴ Çağrı, “Salih”, *DİA*, C. 36, s.31.

¹⁷⁵ Ragıb, *Müfredat*, s.289.

¹⁷⁶ Cürcânî, *Tarifât*, s. 112

¹⁷⁷ Uludağ, “Amel”, *DİA*, C. 3, s. 13.

süsiüdür. Ama bâki kalacak salih ameller, sevap olarak da, amel olarak da, Rabbinin katında daha hayırlıdır."¹⁷⁸ Bu ve benzeri birçok ayetten anlaşıldığına göre, iman ve buna bağlı olarak yapılan salih ameller, yok olmayacak, ebedi kalacak ve insana dünya ve ahirette en büyük mükâfatları kazandıracak olan değerlerdendir.

Esasen sâlih amellerin birçok çeşidi bulunmaktadır ve bunların hepsi de değerler açısından önemlidir, iyidir, güzeldir, faydalıdır. Ancak değer hiyerarşisi bakımından sâlih amellerin kendileri arasında da bir derecelendirme söz konusu olmuştur. Gerek Kur'ân'da ism-i tafdil kalıbıyla anlatılan ameller, gerekse Hz. Peygamber (sav)'e sorulan ve hadis kitaplarında "*Fedâilü'l-A'mâl*"¹⁷⁹ başlığı altında ele alınan "*en üstün, en faziletli amel*"in ne olduğuyla ilgili sorulara verilen cevaplar; amelî değerler arasında da bir hiyerarşinin varlığını bize göstermektedir. Amellerin üstünlük derecelendirmesi neye göre yapılmış veya yapılacaktır? İbn Abdusselam bu konuda şu güzel açıklamayı yapmaktadır: "Amellerin en hayırlısı, maslahatların en iyisini elde etmeğe yönelik olanıdır, en şerlisi ise mefsedetlerin en kötüsünü elde etmeye yönelik olanıdır. İrfan, iman ve Allah'a itaatten daha büyük saadet; dini bilmeme, inkâr ve isyandan daha büyük bedbahtlık da yoktur. Maslahatlar farklı derecelerde olduğu için ahirette her birine verilecek sevap da çoğunlukla farklı olacaktır. Aynı şey mefsedetler içinde geçerlidir."¹⁸⁰ Bu açıklamaya göre amellerin üstünlük derecelerini belirleyen ölçü maslahat ve mefsedetlerdir. Maslahat *salah* kökünden, mefsedet ise *fesat* kökünden türemişlerdir. Öyleyse denilebilir ki "sâlihlik" vasfı ne kadar çok olursa amel o kadar üstün, tersi olarakta "fasitlik" vasfı ne kadar çok ise amel de o kadar kötü olmaktadır. Demek ki ameller ve sâlih ameller en üstün olandan başlayarak daha alt kısımlara doğru derecelendirilebilmektedir. Zira her birinden elde edilecek maslahatın derecesi farklıdır. Yine günahlar da en büyükten (kebairden) başlayarak en küçüğe doğru bir hiyerarşiye tabi tutulur. Zira her birinin mefsedeti farklı derecelerde. Mefsedeti en az olan -büyük günahdan daha az mefsedet içeren- ameller küçük günah, daha fazla ya da eşit derecede mefsedet içerenler ise büyük günah olarak kabul edilmiştir.¹⁸¹ Ayrıca fıkıh kitaplarımızda sâlih amellerin hiyerarşisi konusu ruhsat ve azimet başlıkları altında da ele alınmış ve "ruhsatla mı azimetle mi ameller daha üstündür?" sorusu sorularak fıkıhçılarımız tarafından tartışılmış; ruhsatı terk ederek azimete sarılmak çoğu âlime göre daha üstün görülmüştür.¹⁸² Yine "zaruriyyat ve tahsiniyyat" konusu değerlerin derecelendirilmesinde bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında denilebilir ki gerek "maslahat ve mefsedetler", gerek "azimet ve ruhsatlar" ve gerekse "zaruriyyat ve tahsiniyyatlar" önem ve öncelik sırasına göre derecelendirilirken insana sağladığı yararlar, kazanımlar ve zararlar üzerinden veya hedeflenen amaçlar ile bu amaçların elde edilmesini sağlayacak araçların sıralaması üzerinden değerlendirilmiştir.

Kur'ân'a göre, salih amelleri kendinde toplamış bir insan olarak "sâlihlerden" olmak da, mü'minlere ait en değerli, en üstün vasıflardan bir tanesidir. O kadar ki peygamberler bile bu özelliğe sahip olmak için dua ve niyazda bulunmuşlar, sâlih insanlardan olmayı arzu etmişlerdir.¹⁸³ Kur'ân peygamberlerin öncelikle sâlih kullardan olduğunu haber vermiş,¹⁸⁴ onları her bakımdan mükemmel insanlar olarak tanıtmıştır. Peygamberler zaten Allah'ın insanlar içinden seçtiği kişiler olmaları sebebiyle en mükemmel kişilerdir. Gerçek anlamda sâlih insan olmak, derecelerinin en yükseği ve makamlarının en değerlisidir. Sâlihlerin başında gelen peygamberlerin hedefleri, yeryüzünü ıslah etmek, iyiliği yaymak, kötülüğü ve fesadı da ortadan kaldırmaktır. Sâlih insanlar da önce kendinden başlayarak halka halka çevrelerini ıslah edip, kötülüğü engelleyip, iyiliği yaymak için çalışan insanlardır. Bir ayeti kerimede sâlihlerin özelliklerinden bahisle: "*Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuurlar. İşte bunlar iyi insanlardandır (sâlihlerdendir).*"¹⁸⁵ buyrulmaktadır. Sâlih insanlar Allah tarafından dost edinilmiş olup,¹⁸⁶ kendilerine nimetler ihsan edilen peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraber olan kişilerdir.¹⁸⁷

¹⁷⁸ Kehf, 18/46

¹⁷⁹ Bkz. Müslim, Kitabu'l-Fedail 52, s. 454; Ayrıca bkz. Makdisi, Muhammed b. Abdu'l-Vahid, *Kitabu Fedailü'l-A'mâl*, Mütessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987.

¹⁸⁰ İbn Abdusselam, *a.g.e.* s. 34.

¹⁸¹ İbn Abdusselam, *a.g.e.* s. 48.

¹⁸² Şatibi, *el-Muvafakat*, C. 1, s. 325-329.

¹⁸³ Bkz. Şuarâ, 26/83; Saffât, 37/100; Neml, 27/19; Yusuf, 12/101.

¹⁸⁴ Bkz. Bakara, 2/130; Enbiyâ, 21/72, 75, 86; En'âm, 6/84.

¹⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/113-114.

¹⁸⁶ A'râf, 7/196.

¹⁸⁷ Nisâ, 4/69.

Allah, iman edip sâlih ameller işleyenleri “sâlihler” arasına katacaktır. Ayeti kerimede: *“İman eden ve sâlih amel işleyenleri, sâlih insanlar arasına sokarız.”*¹⁸⁸ buyrulmaktadır.

Sonuç olarak Kur’ân’ın belirlemiş olduğu en önemli amaç ve araç değerlerle tezyin olan mü’minin; muhlis, muttaki, muhsin, sâlih, âlim, âdil, mücahid vb. güzel isimlerle de anılabilmesi elbette iman ve sâlih amellerin neticesinde olmaktadır. Öyleyse Kur’an’ın bir müslümanda görmek istediği “en değerli” niteliklerin başında “salih ameller” de gelmektedir.

7. SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki, varlık ve değerler âleminde çok yönlü bir hiyerarşik sistemin varlığı görülmektedir. Âlemdeki diğer varlıklar ve insan, bu hiyerarşik sistemin içerisinde önemli bir yere sahiptir. Sistem içerisinde sahip olunan bu yer, özellikle insan için sabit ve durağan bir yer de değildir. İnsan, inişler ve çıkışlara mahsus dikey düzlemde; en zirvede, en dipte veya bu ikisinin arasında herhangi bir basamakta yer alabilmektedir. Görülen o ki bu varlıklar hiyerarşisindeki değişkenlik halleri, -yükseliş ve düşüşler- âlemdeki varlıklar içerisinde sadece iradi varlıklara mahsus bir durumdur. İrade sahibi bir varlık olarak insan iradi eylemler olan iman, ihlâs, ihsan, takva, adalet, ilim ve salih amelleri neticesinde değerler hiyerarşisinde kendisine mahsus olumlu derecelerde bir yer edinirken; inkâr, fücür, fîsk, zulüm, cehalet, fesat ve diğer günahları neticesinde ise olumsuz derecelerde bir yerde bulunmaktadır.

Bu makalede Kur’ân’a göre bir değer hiyerarşinin imkânı tespit edilmeye çalışılmış ve Kur’an açısından bunun mümkün olduğu görülerek, Kur’ân’ın en önemli görülen olumlu değerlerinin de bir hiyerarşisi yapılmaya çalışılmıştır. Çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar şöyle sıralanabilir:

- İnsan bir değer varlığıdır. İnsanın olduğu her yerde değerler de vardır. Değerler iyi-kötü, güzel-çirkin, fayda-zarar gibi değer yargılarıyla insan hayatının her alanında yer tutmaktadır.
- İnsanın ürettiği her medeniyetin bir değerler sistemi vardır. Medeniyetler kendi insanlarına bu değerleri vermeye çalışmaktadır.
- Hiyerarşik varlık ve değer derecelendirmesi insanların herhangi bir konuya attettikleri önem, öncelik ve sonralık sıralamalarına bağlı olarak oluşmaktadır.
- Değer sistemlerinde değerler farklı şekillerde tasnif edilmişlerdir. Olumlu-olumsuz, amaç-araç, nesnel-öznel, yerel-evrensel bunlardan bazılarıdır. Bu tasnifler içerisinde her birey ve toplumun kabul ettiği yatay ve dikey (hiyerarşik) değerler de vardır. İnsanlar eşyayı ve varlıkları yukarıdan aşağıya bir hiyerarşi içerisinde sınıflandırmışlardır.
- Değerler genel olarak çift/zıt yönlülük (iyi-kötü, güzel-çirkin) gibi bir özellik taşımaktadırlar. Kur’ân’da da değerler hem yatay olarak (iyi-kötü, fayda-zarar) hem de dikey (iyi-en iyi, kötü-en kötü) olarak çift yönlü olarak ortaya konulmuştur.
- Kur’ân’ı değer merkezli okuduğumuzda onun her bir ayetinin bir veya daha çok değere işaret ettiği görülmektedir.
- Kur’ân’ın varlık ve değer hiyerarşisinin tespit edilmesinde Arapçada “en üstünlük” ifade eden “ism-i tafidillerin” önemli bir yeri vardır. Ayrıca “maslahat ve mefsedet”, “zaruriyyat ve tahsiniyat” ile “azimet ve ruhsatlar” değer hiyerarşisinin tespitinde önemli unsurlardandır.
- Modern yaşam biçiminde varlığın ve değerlerin merkezinde insan varken, Kur’ân’ın varlık ve değer tasavvurunun merkezinde ise Allah’ın var olduğu görülmektedir. Kur’ân’a göre bütün varlığın ve değerlerin mutlak sahibi, kaynağı ve düzenleyicisi Allah’tır.
- İnsanlar hayatın her alanında bir yarışın içerisindeyler. Yarışanların hedefleri en iyiye, en üstün olana ulaşmaktır. Kur’ân’a göre de insanlar yaratılıştan en iyi, en üstün ve en güzele ulaşmaya doğru bir yarış dürtüsüne sahiptir ve her daim yarışmaya devam etmektedir. Ancak Kur’an’ın en iyi ve en üstün olan için gösterdiği hedef ile insanların kendilerinin belirledikleri hedeflerin farklı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸⁸ Ankebut, 29/9.

- Kur'an'ın değerler hiyerarşisinde insanların üzerinde bulunduğu makam dereceleri sabit ve durağan değildir. Kişi iman ve salih ameli ile yükseldiği bir makamdan tersine tutum ve davranışlarıyla düşebilmekte veya daha da yükselebilmektedir. Bu durumda kişinin içerisinde bulunduğu hal ve makama göre hiyerarşi içerisindeki derecesi veya derekesi de değişebilmektedir.
- Kur'an'ın değerler hiyerarşisinin en üstünde "iman" bulunmaktadır. İmanın olmadığı bir değerler sisteminin Kur'an açısından bir önemi bulunmamaktadır.
- Kur'an'a göre imandan sonra "ihlas", "takva", "ihsan", "adalet", "ilim" ve "salih ameller" de değerler hiyerarşisinin en önemli değerleri arasındadır. Çünkü bunlar insanın yaratılış gayesinin gerçekleşmesinde zaruriyyat adını verdiğimiz maslahatların en başında yer almaktadır.
- Özellikle salih ameller diğer değerlerin görünür kılındığı araç değerler olup, neticesinde ulaşılan "salihlik" vasfı ise en önemli amaç değerlerdendir.
- Kur'an'ın değerleri bir bütünlük arz etmekte olup birbirinin içlemi ve kaplamı gibidir. Birbirlerini destekleyip teyit etmekte ve birinin yokluğu diğerinde de eksiklik meydana getirmektedir. Örneğin takva olmazsa ihsan, adalet veya salih ameller olamamakta veya eksik olmakta; ihlâs olmazsa diğer bütün değerler eksik kalmakta; iman olmazsa hiçbirinin anlamı kalmamaktadır.
- Kur'an'ın değerlere ait hiyerarşisinin ortaya konulması, insanın bu dünya hayatında önceliklerinin ne olması gerektiğini bilmesi açısından önem arz etmektedir. Zira bu, insanın hem dünyadaki hem de ahiretteki mutluluğuna katkı sağlayacak önemli bir sınıflandırmadır.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Baki**, Muhammed Fuad, (1992), *Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut, Daru'l-Marife.
- Alper**, Ömer Mahir, (2010), *Varlık Ve İnsan*, İstanbul, Klasik.
- Altıntaş**, Ramazan, (2013), *İslam İnanç Esasları*, Ankara, Grafiker Yay.
- Ateş**, Süleyman, (1988), *Kur'an'ı Kerim ve Yüce Meali*, Ankara, Kılıç Kitabevi.
- Aydın**, Cengiz, (1994), "Derece", *DİA*, IX,169, İstanbul.
- Bayraklı**, Bayraktar, (1999), *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul, İFAV Yay.
- Bayraktar**, Mehmet, (1988), *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, AÜFİY.
- Buharî**, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, (1992), *Muhtasar Sahih-i Buhari* (Nşr: Mustafa Dibu'l-Buğa), Beyrut.
- Büyükdüvenci**, Sabri, (2002), "Değerin Değeri Üzerine", *Bilgi ve Değer Sempozyumu*, (Editör: Şehabettin Yalçın), Ankara, Vadi Yay.
- Canan**, İbrahim, (1991), *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Ankara, Akçağ Yay.
- Cebecioğlu**, Ethem, (2014), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, Otto Yay.
- Cürcani**, Ali b. Muhammed eş-Şerif, (ts.), *Mu'cemü't-Ta'rifat*, Kahire, Daru'l-Fadileh.
- Çağrı**, Mustafa, (1989), *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul, İFAVY.
- Çetin**, Mustafa, (1996), *Kur'an-ı Kerime Göre Ölçü ve Denge*, İzmir.
- Çetintaş**, İbrahim, (2014), "Değişim Kavramı Bağlamında Değerlerin Varlığı Ve Tarihselliği", *Felsefe-Edebiyat ve Değerler Sempozyumu-2012*, Kahramanmaraş Belediyesi, Ankara.
- Çögenli**, M. Sadi, (2012), *Ayet Ve Hadis Örnekli Arapça Dilbilgisi Sarf*, İstanbul, Cantaş Yay.
- Çörtü**, Mustafa Meral, (2012), *Arapça Dilbilgisi -Sarf-*, İstanbul, İFAV. Yay.
- Develioğlu**, Ferit, (1970), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- Doğan**, Ahmet, (2011), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yay.

- Doğan**, D. Mehmet, (2001), *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Gerçek Hayat Dergisi.
- Draz**, Muhammed Abdullah, (2004), *Kur'an Ahlakı*, (Trc. Emrullah Yüksel, Ünver Günay), İstanbul, İz Yay.
- Durusoy**, Ali, (1993), *İbn Sina Felsefesinde İnsan Ve Âlemdeki Yeri*, İstanbul, İFAV. Yay.
- Düzgün**, Şaban Ali, (1999), *Sosyal Teoloji, İnsanın Yeryüzündeki Serüveni*, Ankara, Akçağ Yay.
- er-Razi**, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdilkadir, (1989), *Muhtaru's-Sihah*, Suriye, Humus, Daru'l-İrşad.
- Faruki**, İsmail Raci, (2006), *Tevhid*, İstanbul, İnsan Yay.
- Gökberk**, Macit, (1966), *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi kitabevi.
- Hançerlioğlu**, Orhan, (1977), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Hemedani**, Hacı Yusuf, (1998), *Rutbetü'l-Hayat (Hayat Nedir?)*, İstanbul, İnsan Yay.
- İbn Abdusselam**, İzzeddin, (2006), *Kavaidü'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-En'am, İslami Hükümlerin Esas ve Hikmetleri* (Trc. Süleyman Kaya, Soner Duman), İstanbul, İz Yayıncılık.
- İbn Manzur**, Cemâlüddin Ebu'l- Fadl Muhammed b. Mükerrerem, (1970), *Lisanü'l- Arabi'l- Muhit fi'l-Lüga*, Beyrut, Darü Lisani'l-Arap.
- İsfehani**, Ragıb, (2010), *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Beyrut, Daru'l-Marife.
- İzutsu**, Toshihiko, (1984), *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, Pınar Yay.
-, Toshihiko, (ts.) *Kur'an'da Allah ve İnsan* (Çev. Süleyman Ates), Ankara, Kevser Yay.
- Karaman**, Fikret, İsmail Karagöz, İbrahim Paçacı vd., (2009), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, İstanbul, DİB Yay.
- Karaman**, Hayreddin, Ali Özek, Ali Turgut vd. (1992), *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine-i Münevvere.
- Kılıç**, Recep, (1996), *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara, TDVY.
- Kıllıoğlu**, İsmail, (1990), "Değer", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, Risale Basın Yayın.
- Kutub**, Seyyid, (2003), *Fi Zılâli'l-Kur'an*, Kahire, Daru's-Şuruk.
- Makdisi**, Muhammed b. Abdu'l-Vahid, (1987), *Kitabu Fedaili'l-A'mâl*, Beyrut, Müessesetü'r-Risale.
- Maturidi**, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, (2004), *Te'vilatü Ehli's-Sünne* (Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymi), Beyrut, Müessesetü'r-Risale.
- Mevdudi**, Ebu'l-A'lâ, (2005), *Tefhimü'l-Kur'an* (Trc. M. Han Kayani, Y. Karaca, N. Şişman vd.), İstanbul, İnsan Yay.
- Meydan Larousse**, (1980), "Değer", III, 445, İstanbul, Meydan Yay.
- Meylani**, Muhammed b. Abdurrahim, (ts.), *Şerh el-Mugni fi'n-Nahv*, (Talik: Muhammed Mehdi Diyarbekiri, Ahmet Hilmi Diyarbekiri), Diyarbakır, Seyda Yay.
- Mukatil** b. Süleyman, (2003), *Tefsiru Mukatil* (Tahkik: Ahmed Ferid), Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mücahid** bin Cebr, (1989), *Tefsiru Mücahid* (Tahkik: Muhammed Abdusselam Ebu'n-Nil), Nasr, Daru'l-Fikri'l-İslami.
- Müslim**, Ebu Hüseyin b. el-Haccac, (ts.), *Muhtasar Sahih-i Müslim* (Tahkik ve İhtisar: Mustafa Dibu'l-Buğa), Dimeşk, Daru'l-Ulumü'l-İnsaniyye.
- Nesâî**, Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb, (2009), *Sünenü'n-Nesai*, Cihad 18, Stuttgart, Germany, Cemiyetü Meknezi'l-İslami.
- Özcan**, Hanefi, (1992), *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul, İFAV Yay.

Özlem, Doğan, (2004), *Etik- ahlak Felsefesi*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.

Şatibi, Ebu İshak, (1990), *el-Muvafakât, İslami İlimler Metodolojisi* (Trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul, İz Yay.

Şemseddin Sami, (1317), *Kamus-i Türkî*, Dersaadet.

Şerif, M. Muhammed, (1990), *İslam Düşüncesi Tarihi*, İstanbul, İnsan Yay.

Şeyha, Halil Me'mun, (2013), *Mevsuatü Mu'cemü'l-Müfehres li'l-Elfazı'l-Hadisi'n-Nebeviyyi 'ş-Şerifi li'l-Kütübi's-Sünneti*, Beyrut, Daru'l-Marife.

Tarhan, Nevzat, (2016), *Değerler Psikolojisi ve İnsan, Güzel İnsan Modeli*, İstanbul, Timaş Yay.

TDK, (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara.

Timuçin, Afşar, (1994), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, BDS Yay.

Tuğral, Süleyman, (2008), *Kur'an'da Değerler Sistemi*, Ankara, Ankara Okulu Yay.

Turhan, Kasım, (1992), *Amiri ve Felsefesi*, İstanbul, İFAV. Yay.

Ülken, Hilmi Ziya, (2001), *Ahlak*, İstanbul, Ülken Yay.

....., Hilmi Ziya, (2001), *Bilgi ve Değer*, İstanbul, Ülken Yay.

Vural, Mehmet, (2003), *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara, Elis Yay.

Yıldız, Fahrettin, (2001), *Kur'an Aydınlığında Hayatı Doğru Yaşamak*, İstanbul, İşaret Yay.

Yılmaz, Ali, (1999), *Psikolojik Değerlendirmenin Temelleri*, Samsun, Etüd Yay.